

**IZMEĐU POLITIKE POKRETA I POLITIKE ZNANJA:
FEMINIZAM I ŽENSKI/RODNI STUDIJI U HRVATSKOJ,
BOSNI I HERCEGOVINI I SLOVENIJI**

SANJA POTKONJAK

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
10000 Zagreb, Ivana Lučića 3
Hrvatska

UDK / UDC 305-055.2:378(497)

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Prihvaćeno: 3. 9. 2008.

DAMIR ARSENIJEVIĆ

Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije
Univerziteta u Sarajevu
71000 Sarajevo, Zmaja od Bosne 8
Bosna i Hercegovina

AJLA DEMIRAGIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za komparativnu književnost i
bibliotekarstvo
71000 Sarajevo, Franje Račkog 1
Bosna i Hercegovina

JELENA PETROVIĆ

Institutum Studiorum Humanitatis
Fakulteta za podiplomski humanistični studij
1000 Ljubljana, Slovenska cesta 30a
Slovenija

Ovaj rad izlaže razmišljanja kojima se pokušavaju ocrtati specifičnosti ženskih/rodnih studija na Balkanu, točnije u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. Njihov se izbor temelji na činjenici da autor i autorice dolaze iz tih zemalja i da su osobno angažirani u jačanju ženskih/rodnih studija u visokom obrazovanju i znanosti. Podjednako se temelji i na zajedničkim iskustvima suradnje, kako formalne, tako i neformalne – čime su autor i autorice postali

sudionici zajednice znanstvenih nomada. Čvrsto "uklopljen" ili učvršćen konkretnim praksama i suradnjom, cilj je informiranje, propitivanje i procjena te mapiranje tema vezanih uz rodne studije. Autori su izabrali da ispričaju priče „iz vlastitog kraja“ kako bi ukazali na sličnosti i razlike koje imaju potencijal da proizvedu inovativne i produktivne odnose teorije i prakse, odnosno aktivizma i akademije.

Cilj je, također, započeti komunikaciju i suradnju s ljudima koji su angažirani na uvođenju promjena u akademske kulture u regiji – na razini kritičkog mišljenja i na razini kritičkog podučavanja.

Ključne riječi: ženski/rodni studiji, institucionalizacija, akademija, aktivizam, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovenija

UVOD

Mišljenja smo da je proizvodnja znanja kolaborativan projekt koji počiva na transnacionalnom prijenosu iskustava i njihovu umještanju u lokalne kontekste. Djelomično zbog toga ovaj tekst možemo smatrati "razgovorom" ili "pregovaranjem", kako s transnacionalnim znanjima, tako i s lokalnim okolnostima i proizvodnjom znanja. Tekst nastaje kao rezultat trogodišnjeg projekta pod nazivom *Regional Seminar in Gender/Women's Studies and European Studies 2004–2006*, koji je financijski podupro *High Education Support Program Re-Set Gender Seminar*¹, a koji se održavao u Skopju u Makedoniji pod okriljem Euro-Balkan Instituta. Upravo su s tog mjesta krenula prva razmišljanja, kreirale su se zajedničke polazišne točke, teme i problemi, vizije i mogućnosti, kako za autonomno djelovanje u lokalnim sredinama, tako i za buduću suradnju u sličnim temama. Temeljeći se na ideji kolaboracije, rad se nastoji uhvatiti u koštac s okoštanim i srednjostrujaškim

¹ Za više informacija pogledati: www.genderee.org.mk (posjećeno posljednji put 12. 11. 2007.). Ovdje napominjemo da je ovaj rad zajedničko djelo svih potpisanih autora, iako odgovornost za tvrdnje i zaključke u pojedinim cjelinama snose osobno autori cjelina kako slijedi: Sanja Potkonjak za hrvatski dio cjeline, Ajla Demiragić i Damir Arsenijević za bosanskohercegovački dio, te Jelena Petrović za prikaz ženskih/rodnih studija u Sloveniji.

akademske govore, najčešće singularno autoriziranim. Upravo na tom mjestu događa se "hod po žici" između uvjetovanosti akademske kulture pisanja i solidarnosti s pozicijom akademskoga "zločestog djeteta" – u proizvodnji i definiranju znanja, to jest u ustrajanju na "ne-discipliniranosti" rodnih/ženskih studija, te kroz ne-pripitomljavanje rodnih/ženskih studija kao prakse govorenja, pisanja, življenja.

Rad je s jedne strane pokušaj da se ženski pokret, koncept roda i ženski studiji u navedenim zemljama od 90-ih godina dvadesetog stoljeća do danas promatraju kao simptom dominantne političke, kulturne i obrazovne ideologije. Podjednako tako razmišljanja o ženskom pokretu, konceptu roda i ženskim studijima kao simptomu mogu poslužiti kao prostor u kojem se odigrava i transformativna društvena kritika. Potencijal ženskog pokreta, koncepta roda i ženskih studija je dvojan. On odražava učinke opresivne ideologije i energiju transformacije te iste ideologije. Drugim riječima, ovim se radom gleda na ženski pokret, koncept roda i ženske studije u tradiciji mišljenja Waltera Benjamina o povijesti i progresu, to jest kao na poveznicu između prošlosti i sadašnjosti društvene transformacije.

HRVATSKI GLASOVI FEMINIZMA

Alberto Melucci (1996), talijanski sociolog i psihoterapeut, koristeći se metaforom "zbunjenih proroka" ukazao je, u svojoj analizi novih društvenih pokreta i kolektivnih akcija, da su oni u krizi. Tretirajući pokrete kao socijalne ili kolektivne "proroke" Melucci drži da je njihov cilj vizionarski, da djeluju kao društveni korektiv u sadašnjosti s konačnim ciljem u budućnosti. Melucci nadalje tvrdi kako postoji važna razlika između suvremenih načina organiziranja građana i onih u proteklih sto godina. U toj osobnoj genezi "revolucionarni pokreti" morali su se prilagoditi novom, informacijskom dobu. Obilježja njihova agregiranja nisu ista, kao ni razmjeri, a ciljevi su se radikalno preoblikovali i umnožili pa je stoga teško izolirati i jedinstveno definirati "pokrete kao entitete" s jedinstvenim ciljem i velikom javnom vidljivošću (Melucci 1996:6). Stvaranje "kolektivnih identiteta", koji su preduvjeti nastanka i održavanja društvenih pokreta, pokazalo se ključnim za razumijevanje "ženskog pokreta" sedamdesetih i njegova laganog razvodnjavanja u devedesetima koje je uslijedilo po gubitku kolektivnih identifikacijskih ciljeva. Suvremeni "ženski pokret" postaje "premrežen

mrežama" različitih ženskih grupa čiji ciljevi variraju od proizvodnje znanja (kroz istraživanja, obrazovanje i sustavno izdavaštvo), pružanja usluga specifično ciljanim ženama/grupama i ženskim potrebama, odnosno društvu u cjelini; rada na politici vidljivosti te rada na politici samoosvješćivanja (Melucci 1996:75).

Stanje "nevidljivosti" i marginalnosti ženskog pokreta, pitanje razvodnjavanja ženskoga "kolektivnog identiteta", koje se u Hrvatskoj može primijetiti u sadašnjosti, te pad važnosti ženskih ili rodnih studija odražava u tom smislu krizu velikih društvenih pokreta koja je već devedesetih zabilježena u globalnim razmjerima². Izostanak jedinstvenog cilja, manifesta ili zajedničke platforme kojima bi se žensko pitanje kao univerzalno pitanje učinilo vidljivim i društveno relevantnim, glavni je razlog svojevrsnoga društvenog *autsajderstva* te profiliranja pluralnih ženskih akcija – u aktivizmu i u akademiji. Nesporazumi proizašli iz sve vidljivije podjele na feminističke praktičarke i teoretičarke, odnosno aktivistice i akademkinje utjecale su na homogenost ženskoga predstavljačkog tijela i krah pokreta kao takvog ne samo u anglosaksonskom svijetu i Europi, već i u regionalnim razmjerima.

Dovođenje u vezu ženskog pokreta i ženskih/rodnih studija nakon devedesetih postaje akademski problematično, ali i nužno za razumijevanje procesa integracije i prevođenja aktivističkog potencijala u akademsko okrilje.

U svojem pregledu o statusu suvremenih ženskih studija u Europi Rosi Braidotti (1997) ponudila je definiciju ženskih studija kao sljednika feminističkog pokreta koji obuhvaćaju aktivističku, zatim znanstvenu artikulaciju žensko-rodnih tema te pedagoške aspekte ženskostudijskih programa koji objedinjavaju ciljeve spoznavanja i kritičke pedagogije te društvene transformacije. Braidotti drži da su "ženski studiji (...) polje znanstvene i pedagoške aktivnosti posvećeno poboljšanju statusa žena i iznalasku oblika reprezentacije ženskog iskustva koje bi žene učinilo

² O statusu ženskih studija u Hrvatskoj 90-ih godina i začecima edukativnog programa Centra za ženske studije u Zagrebu, kojim se ovaj rad ne bavi, više se može saznati u magistarskom radu Željke Jelavić, *Women's studies between academism and activism: the Centre for women's studies Zagreb*, neobjavljeno, arhiv Central European University, Budimpešta, 1998.

dostojnim i osnažilo ih, te jasno naznačilo obim ženskih uloga i doprinosa kulturnom, političkom, ekonomskom, socijalnom i znanstvenom napretku čovječanstva. Ženski studiji su i kritički projekt jer istražuju načine na koje znanost ponavlja oblike diskriminacije i isključivanja, ali i kreativno polje jer otvaraju alternativni prostor ženskog samopredstavljanja i samodefiniranja“ (Braidotti 1997:363).

Sporno mjesto europskih ženskih studija u viziji Rosi Braidotti, odnosno mjesto iz kojeg izvire kritika ovih studija, leži u činjenici da su se pojavili kao akademsko krilo ženskog pokreta s društvenom i političkom agendom, željom za društvenom transformacijom čime je narušen koncept akademije kao generatora objektivnog znanja. Poimanje znanosti kao političkog diskursa, odnosno upućivanje na akademiju kao instituciju koja odašilje politički poželjne reprezentacije, u slučaju institucionalizacije ženskih/rodnih studija odredilo je njihovo djelovanje kao kritičko – političko i suprotstavilo ih je dotadašnjoj akademskoj paradigmi i institucionalnoj objektivnosti akademije. Stalno laviranje feminizma između puta direktne političke akcije, kroz povezanost s aktivizmom, i indirektno političke akcije, kroz proizvodnju novog znanja u osvojenom kritičkom krilu akademije, utjecalo je na i percepciju ženskih studija kao prizivne instancije ženskog pokreta čiji teorijski programi rješavaju konkretnu društvenu nepravdu autoritativnim jezikom proizvodnje znanja kao istine/pravde.

Prema mišljenju Rosi Braidotti, europski kontekst ženskih studija, osim političnosti i kritičnosti teoretske platforme, epistemologije i metodologije, obilježavaju i dva ograničenja vezana uz strukturu visokoškolskog sustava. S jedne strane, europsko visokoškolsko obrazovanje tradicionalno pruža otpor interdisciplinarnosti a, s druge strane, ono je obilježeno jakim utjecajem konvencionalnih disciplina i statičnošću europskoga sveučilišnog sistema – pa će to biti i jedan od glavnih razloga integriranosti³ rodnih ili ženskih studija u postojećim visokoškolskim programima tj. poljima i granama, nasuprot konceptu autonomije ženskih studija kao zasebnog interdisciplinarnog

³ Integriranost označava strategije uključivanja ženskostudijskih/rodnostudijskih tema u pojedina etabrirana akademska odnosno disciplinarna polja/grane na način da se razvijaju i ustanovljavaju pojedini predmeti, kolegiji, seminari koji u postojećim poljima/granama tretiraju odnosno uključuju "ženske teme".

područja. Braidotti, dakle, primjećuje da je globalno "feminiziranje" društvenih tema od kraja šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća proizvod studentskih pokreta u Europi i niza pokreta za građanska prava u Sjevernoj Americi, što je bitno pridonijelo sličnosti u razvoju ženskih studija na dvama kontinentima. Razlika u kojoj se europski studiji odmiču od američkih ženskih studija prema Braidotti počiva na transformacijskoj ulozi europskih ženskih studija na kurikulum i više teorijskom "argumentiranju" potrebe socijalnih promjena kad su u pitanju žene (361).

Američka povjesničarka feminizma Ellen Messer-Davidow (2002) u svojoj je knjizi *Disciplining feminism. From Social Activism to Academic Discourse* izložila slične poglede o ulozi aktivizma u konačnom formiranju ženskih studija. Američki ženskostudijski programi kreću kao pokret za građanska prava, inzistiraju na prepoznavanju opresije žena te kritiziraju konzervativno sveučilište kao produžetak neprincipijelne i rodno nebalansirane političke ideologije. Promjene koje se događaju u vezi sa statusom ženskog znanja dolaze od američke ljevice inspirirane neomarksizmom, a konačni im je cilj postao vidljiv u pokušajima iniciranja i postizanja zakonodavnih reformi u sferi ravnopravnosti spolova (ibid. 50). Međutim, iako je na početku "konvergirao" pozitivne sile proizišle iz pokreta američke ljevice, pokreta za prava spolnih manjina, *latina* pokreta, koji su imali sveobuhvatni cilj promjene društvenih praksi prema "manjinskim" društvenim skupinama, američki feminizam je u konačnici pokazao da su ciljevi aktivizma divergentni ciljevima akademije. "Intelektualizacija" – kao oblikovanje intelektualnog interesa i akademska institucionalizacija feminističkih tema – postala je svojevrsan antipod aktivizmu već ranih 70-ih u projektu nastanka intelektualne i akademske feminističke jezgre kroz pitanja oblikovanja programa i cilja budućih ženskih studija. Temeljno pitanje i dilema bilo je sadržano u tome trebaju li ženski studiji biti disciplinarno polje ili trebaju njegovati interdisciplinarnost, mogu li se ugnijezditi u akademiju kao svojevrsni "pobunjenički program" ili trebaju zadržati svoju lokalnu suverenost kroz rad u centrima u zajednici (*community centers*) koji servisiraju socijalne potrebe svojega ženskog članstva. Odnosno, trebaju li se oblikovati kao mreža koja zahvaća sve feminističke intelektualke raznih provenijencija (u smislu društvene i grupne situiranosti – koja za sobom povlači i identitetnu politiku grupe) ili se pak oblikovati kao škola političkog djelovanja koju financira ženski pokret (Messer-Davidow 2002:87). Ova su pitanja do današnjeg dana

ostala mjesto traume i rascjepa u smislu nemogućnosti opstojanja jedinstvene ženske platforme, nakon prvih "revolucionarnih" vremena, i nepomirljivosti dviju agendi ženskog pokreta: promjene statusa žena u društvu i promjene akademskog razmatranja žena i ženskih tema.

"Historiziranje" ženskih studija i feminizma, koje predlaže Messer-Davidow (2002), omogućilo bi uvid u društvenu kronologiju njihova nastanka i razvoja u svijetu i kontekstualizaciju specifičnih oblika razvoja ženskih studija i feminizma u lokalnim kontekstima. Procesi kretanja feminističke margine prema centru (akademiji, zakonu, politici), koji se najjasnije očituju u bezuvjetnom razlaganju normativne kulture od sredine devedesetih, bile su dio matrice odrastanja i prilagodbe kulturnih sustava zahtjevima feminističkog pokreta i velikim dijelom razlog propitivanjima o potrebi institucionalizacije ženskih/rodnih studija u regiji.

NEVLADIN SEKTOR I FEMINIZAM U HRVATSKOJ

Ponovno buđenje "ženskog pokreta", točnije – "ženske scene" (usp: Barilar et al. 2001: 177–192), na prostoru Balkana i u Hrvatskoj u devedesetima označeno je stvaranjem i kolaboracijama ženskih grupa čiji je okvir djelovanja primarno određen ratom i njime izazvanim posljedicama po "žensku kulturu". Akademsko žensko djelovanje, kao i konkretne društvene akcije ženskih aktivističkih grupa u Hrvatskoj od devedesetih naovamo posvećeni su razvijanju mirovnih inicijativa, sanaciji posljedica rata, analizama kulture nasilja i nacionalnih ideologija, tek potom i definiranju visokoškolskih programskih propusta u provođenju politike ravnopravnosti spolova te uspostavljanju prvotnoga ženskog pisanja, odnosno pisanja o ženskim temama kroz feminističku ili rodnu optiku (usp: Kesić, Kašić, Duhaček, Škokić 2001; Barada, Jelavić 2004; Knežević 2004, Sarnavka 2003).

Status feminizma i društvenih akcija vođenih pod feminističkom ili ženskoaktivističkom agendom sredinom devedesetih postaje plodno polje "javne akcije" u kojem se ustanovljuje spolna i rodna diskriminacija žena i oblikuju zahtjevi za društvenom promjenom.

Danas se drži da je, kada je u pitanju regija, čitav niz međuovisnih faktora (rat, tranzicija, koncept visokoškolskog obrazovanja) djelovao na profiliranje feminizma u izvaninstitucionalnim okvirima i u prostoru civilnoga društva (Jansen 2005). Među njima možda je najvažniji element

nepovjerenje u političke institucije vlasti i, s druge strane, pojava zametaka civilnoga društva. Samoorganiziranje građana i djelovanje u civilnome sektoru predstavljaju lice i naličje tranzicije što je iznjedrilo i mogućnost i potrebu jačega ženskog aktiviranja. Kako će se pokazati u narativima aktivistica koje su sudjelovale u ovome radu, rat i rastuća socijalna nesigurnost, među ostalim faktorima, predstavljali su neke od glavnih razloga rasta građanskog aktivizma koji je objedinio antiratno djelovanje i pitanja ravnopravnosti žena. Stef Jansen u svojoj analizi kulture otpora na Balkanu također primjećuje da je na bivšim jugoslavenskim prostorima upravo rat sredinom devedesetih dao polet feminizmu u kojem je "rod bio osnov otpora nacionalizmu" (2005:62), ali i temelj ženskoga "mirovnog pokreta". Veći broj tih "ranih feministica" i aktivistica svjedočio je o potrebi da se kroz civilne akcije djeluje u neposrednome okružju rata. Aktivnošću ženskih nevladinih organizacija, ali i mirovnih organizacija, dominira ideja pružanja pomoći, osiguranja sigurnog utočišta, terapijske i savjetodavne aktivnosti za žene. Ivana⁴ je jedna od aktivistica s kojima sam razgovarala o aktivnostima i organiziranju žena tijekom i poslije rata. Prisjetila se nekih tipičnih aktivnosti toga vremena pri čemu je vidljivo da se najveći dio svodio na reparaciju društvene mreže u smislu osiguravanja usluga kojima se inače bave centri socijalnog rada pa su tako, prema njezinim riječima, aktivistice pružale ne samo

(...) psihološku pomoć, nego [djelovale] humanitarno, [kroz] praktična pitanja, pomoć kod papira. (...) I mi smo tada radile prvenstveno sa ženama iz Bosne jer, kako je hrvatska vlada više pomagala Hrvate –

⁴ Za potrebe očuvanja anonimnosti sudionica istraživanja, svim je sudionicama/kazivačicama dodijeljeno drugo ime. Ivana je članica CESI-ja, ženske nevladine udruge s kojom sam napravila intervju o ulozi nevladinih organizacija u demokratizaciji civilnog sektora. U posljednjih se deset godina profesionalizira u civilnom sektoru, kao i ostale aktivistice koje se pojavljuju u ovom radu. Pored Ivane, u radu se izlažu uvidi dobiveni s profesionalnom feministicom Marom; korišten je objavljeni intervju s Biljanom Kašić (otuda puno ime i prezime), a Sara i Goga dopunile su svojim akademsko-aktivističkim uvidima moj pokušaj da mapiram žensku priču na razmeđu politike pokreta i politike znanja. Ivana, Mara, Sara, te Goga jesu aktivistice i/ili pripadnice akademije koje su u tranzicijskom razdoblju nakon devedesetih djelovale s jasnom agendom „za žene“. Sve su intervjuirane u razdoblju između 2005.–2007. godine u okviru projekta statusa feminizma u Hrvatskoj. One ne predstavljaju službeno djelovanje niti stavove nevladinih ženskih organizacija koje se pojavljuju u ovom radu, a to su redom: B.a.b.e., Centar za ženske studije u Zagrebu, odnosno CESI, već predstavljaju autonomne i individualne glasove feministica.

katolike, i bila je fokusirana na njih, mi smo vidjele (...) svoju dužnost da pomožemo – [svim] ženama, jer su u tim kampovima bile većinom muslimanke. Bilo je i Hrvatica i svih ostalih. Mi nismo pitali, naravno, šta su one, nego smo dobile taj popis [žena] i gdje su kampovi i, odmah otišle. A poslije smo imali još jedan dodatni prostor gdje smo radile savjetovanje za žene koje su bile smještene u Zagrebu. Bilo je jako puno žena koje su imale privatni smještaj u Zagrebu sa svojim obiteljima pa smo organizirale da mogu doći u naš centar i dobiti tu pomoć i savjete.

Prilagođavajući se mirnodopskom vremenu, aktivnosti ove ženske udruge su se promijenile pa se tako saniranje neposrednih ratnih trauma kroz psihološku pomoć i humanitarni rad preoblikovalo u osmišljavanje "života poslije" u regijama koje su uslijed rata pretrpjele i veće populacijske izmjene. Ivana u tom smislu navodi:

(...) kasnije [smo] počele organizirati razna predavanja o ženskom zdravlju pa je jedna naša prijateljica mjerila tlak starijem stanovništvu. Naročito je tada teško bilo raditi sa ženama, nakon tih friških ratnih operacija. Bilo je teško raditi sa ženama obje nacionalnosti zajedno. Tada su došli Hrvati iz Banja Luke. Doseљjavali su se i uselјjavali u te kuće tako da je tu bilo miješano stanovništvo i mi smo tu probale raditi s jednima i drugima. Onda je sljedeći korak bio da mi te žene spojimo jer one ipak žive skupa. Onda smo probali kroz ta neutralna predavanja – što je o ženskom zdravlju uvijek dobar motiv; ili smo čak probale osmisliti neke projekte - dohodovne – gdje bi te žene mogle nešto raditi... pa zaraditi, a to nije nikad baš lako jer šta žene znaju? Naštrikat sto čarapa, i šta ćeš ti s tim? To je bio problem, al smo nekako probale i kroz to. A bilo je isto tako zanimljivo kad smo žene odvele po prvi put u kafić u Pakracu, što nije bilo baš jednostavno jer su bile i jedne i druge i postojala je mogućnost da konobar ili vlasnik koji je već tamo odbije poslužiti – da neće, što se znalo pojedinačno nekim ženama događati. Ovdje je bilo sve ok. Nama je bilo bitno da žene nekako probiju led, da mogu doći u grad i da mogu prodavati svoje proizvode. I tako je to išlo malo po malo i žene su na neki način pomagale jedna drugoj, samo su to skrivale i vodile računa da niko to ne vidi. Iako se ne bi pozdravljale na javno, a ako bi nekoj trebala pomoć, one bi to ipak napravile. I tako je to išlo od devedeset pete do devedeset sedme i polako se situacija mijenjala, i tad se nije vidio još neki napredak.

Logika nevladinog aktivizma u Hrvatskoj svoj je put iznašla u osiguravanju nužne pomoći i razvijanju emancipatorskih strategija za žene tijekom i neposredno nakon rata. Iako je većina aktivnosti vođena ili se još uvijek vodi saniranjem ratnih posljedica kroz različite oblike humanitarnih i poratnohumanitarnih aktivnosti (kroz aktivnosti usmjerene procesu pomirenja), ženski aktivizam poslije razdoblja krize izazvane ratom i u širem kontekstu tranzicije obilježava predanost izgradnji civilnog društva kao emancipatornog prostora za artikuliranje ženskih problema, stavova i zahtjeva prema trenutnoj politici. S jedne strane to je politika koja propituje zahtjeve za odanosti prema nacionalnim projektima, a s druge je strane to "politika" artikulacije multivokalnosti spolne, biološke, rasne, dobne i druge različitosti. Odnosno, zagovaranja politike identiteta izvan postojeće opresivne, singularne i petrificirane matrice.

Sredinom devedesetih žene koje se okupljaju oko Centra za ženske studije promišljaju o pozicioniranju na civilnoj sceni kao obliku kritičkoga *javnog angažmana žena danas* (Kašić u Barilar et al. 2001:9). Međutim, postavljaju i pitanje formaliziranja djelovanja na civilnoj sceni, odnosno razlikovanja civilne scene i nevladinih organizacija. Dok se o civilnoj sceni razmišlja kao o autoreferencijalnoj – okrenutoj samoj sebi, u slučaju nevladinih organizacija djelovanje bi bilo usmjereno k opozicijskome – u smislu neposrednog reagiranja i situiranja u opozitu na formalno izabrane predstavnike vlasti i njihovu politiku (ibid:9). Odabir djelovanja u prostoru "civilnog" za ove "rane" aktivistice postaje način izražavanja pluralnog mišljenja iz pozicije odgovornog građanstva, kao i izraz "svijest[i] o vlastitoj ulozi u izgradnji zajednice" (Kašić u Barilar et al. 2001:182); ono podrazumijeva i "alternativan pristup rješavanju problema u društvu..." (Radaković u Barilar et al. 2001:183). Civilne inicijative na taj način postaju oblikom građanskog djelovanja izvan i nakon jednokratnoga demokratskog principa prenošenja odgovornosti za sudbinu zajednice na izabrane predstavnike vlasti, odnosno aktivnost građana izvan neposrednoga političkog djelovanja kroz političke stranke. Praksa demokracije kroz ženski aktivizam nadomješćuje nemoć demokracije da osigura jednakost svih građana preko izbranih predstavnika i tijela vlasti.

Transformacijska uloga ženskoga dijela civilnog sektora bila je vidljiva u djelovanju hrvatske ženske scene sve dok je proces artikuliranja problema

generiran "odozdola – iz ženske baze". Ženski aktivizam na ovaj se način jedno vrijeme nametao kao posrednik glasova ženske civilne agende prema budućoj/postignutoj državnoj politici ravnopravnosti spolova. Ključno pitanje ipak ostaje nerazjašnjeno, a ono se odnosi na manjak vidljivosti "ženskog pokreta" kao fenomena s medijski i politički pozitivno prihvaćenom agendom, usprkos činjenici da velik dio današnje državne politike ravnopravnosti spolova svoj postanak ima u akcijama i inicijativama ženskoga dijela civilnog sektora.

Slabljenje uloge feminističkog pokreta u devedesetima, odnosno promjena revolucionarnog predznaka ovog pokreta te transformacija u smislu "atomizacije" ciljeva u posljednje je vrijeme predmet razmatranja niza tekstova, pa tako i onih objavljenih u djelu *Transitions, Environments, Translations. Feminisms in International Politics* (Scott, Kaplan, Keates 1997).

Na primjer, Sabine Lang (1997), u analizi nevidljivosti ženskog pokreta proizišlog ujedinjenjem Njemačke, ukazala je da je dio ženskog pokreta doživio negativnu transformaciju profesionalizacijom i institucionalizacijom u nevladine organizacije koje su postale dio korporativne ili državne strukture. Lang svoju analizu temelji na razlici ženskog pokreta i ženskog aktivizma. Dok je ženskom pokretu inherentna "političnost i mobilizacija feminističke publike" s pluralitetom glasova proizašlim iz društva u najširem smislu riječi, ženskom aktivizmu inherentan je odnos financijske i političke ovisnosti o državi (Lang 1997:102). Iako je glavni cilj ženskog aktivizma djelovanje na popravljanju socijalne nepravde prema ženama, Lang smatra da je politika nevladina sektora postala partikularistička, a agenda ravnopravnosti spolova u okviru takvog djelovanja tek produžetak "distributivnog utjecaja državne politike, u tome da njihove [aktivističke] politike djelovanja moraju korespondirati sa specifičnim agendama dotičnih državnih politika" (1997:112–113). Ovakvim gledanjem na ulogu ženskog aktivizma u civilnom sektoru Lang je dovela u pitanje "nevinost" ženskih političkih agendi aktivizma kao formaliziranog pokreta za emancipaciju. Glavna zamjerka leži u aktiviranju ekonomske ovisnosti feminističkog pokreta *alias* ženskih nevladinih organizacija o državnim budžetima. Ženski aktivizam se prema ovom gledanju pretvorio u servis državne politike bez autonomije postavljanja stvarnih pitanja koje proizlaze iz ženskog pokreta. Ovakvo gledanje na transformaciju ženskog pokreta u civilni aktivizam krajnje je negativno. Instrumentalizacija ženskih ciljeva putem specifičnih

donatorskih ili budžetnih linija potpore i pripadajućih političkih agendi ne događa se automatizmom, pa tako niti institucionalizacija ženskog pokreta ne znači okretanje birokratskoj strukturi koja je autoimuna na korekcije, a zagovaranje određenih tema i suradnja s državnom vlašću nije nelegitiman niti distopičan oblik političke kulture postizanja konačnih ciljeva ženskog pokreta. Pozicija djelovanja žena za žene iz civilnog sektora u analizi Sabine Lang stoga se nameće kao paradoksalna – pozicija koja je istovremeno nedovoljno agilna, ali i previše servilna.

Sljedeći problem vezan uz negativnu percepciju ženskog aktivizma na civilnoj sceni vezan je uz stanovitu optužbu za elitizam ženskog aktivizma. U tom smislu na prostoru bivše Jugoslavije Stef Jansen primjećuje da se sudionice ženskog aktivizma na civilnoj sceni promeću u novu "globaliziranu srednju klasu za koju je prije svega tipična akumulacija kulturnog i socijalnog kapitala" (Stubbs prema Jansen 2005:82) te u nekom smislu i ekonomskog kapitala koji prati profesionalizaciju. Može se dakle reći da se profesionalizacija na civilnoj sceni nameće kao sporno mjesto. Profesionalni aktivizam postaje zazoran zbog elitizma ili ekonomsko-političke povezanosti s državom, odnosno transnacionalnim putovima financijskih sredstava i agendi, kao i zbog svojevrsnoga društveno-ekonomskog kapitaliziranja ekskluzivne kritičke pozicije koja se definira kao novi društveni kapital (Jansen 2005).

Feminizam je optužen za ekstraracionalnost i lojalnost "projektima vođenog" (*project-driven*) ženskog aktivizma i za sve veću nesolidarnost koja je uvjetovana borbom za opstanak na tržištu nevladina sektora. Projektima vođen feminizam gubi karakteristiku volonterskoga i neprofitnog djelovanja prema boljitku ženskog dijela zajednice i optužuje ga se za financijsku ovisnost o agendama naručitelja projekata. Onaj segment koji je bio prepoznat kao djelovanje feminističkog pokreta u jasnome opozicijskom situiranju prema vlasti i izgradnji ženske platforme, u razmišljanjima samih feministica postaje tek djelovanje na tržištu politike ravnopravnosti spolova sa svim posljedicama profesionalnog pružanja ekspertnih usluga. Izostanak javnosti vidljive "solidarnosti" tek je jedna od žrtava profesionalizacije – smatra Sara, znanstvenica i aktivistica ženske scene – ali i način da se odgovori na izmijenjene uvjete društvenog agregiranja:

Mislim da smo mi u nekom čudnom prijelaznom trenutku u zadnje dvije-tri godine. Dok je bila na vlasti ekstremno nacionalistička politika na čelu s HDZ-om, nekako nam je bio jasan neprijatelj, onda

je bilo puno lakše raditi nešto zajedno i biti solidaran i bavile smo se drugim problemima ... a sad smo dosta razjedinjene. Postoji strah jednih od drugih jer svi valjda imaju osjećaj da su fondovi ograničeni, da neće biti dovoljno za sve. Osobno ne mislim tako. Mislim da, ako netko ima dobar projekt, tko ima određena znanja i vještine, može naći svoje mjesto pod suncem i da ima dovoljno, nažalost, dovoljno, problema da se može raditi.

U trenutku u kojem su aktivnosti na ženskoj civilnoj sceni započele kao reakcija na rat i njegove posljedice, teško je zamisliti djelatnosti izvan ovoga "vicioznog kruga" pa je razumljivo da se jedan dio aktivnosti ženskoga civilnog sektora nametao upravo kao reparatorni mehanizam kojim su građani i građanke pokušavali autonomno odgovoriti na društveni kontekst rata i poraća. Djelatnost nevladinih organizacija fokusira se na izlazak u javnost s idejama politike ravnopravnosti spolova putem razgoličivanja načina na koje rat ugrožava temeljna ljudska prava žena. Bez izuzetaka, ženske inicijative pokušavaju definirati probleme žena, aktivirati javnu svijest o problemima i potaknuti zakonodavnu reformu u smjeru pune prakse politike ravnopravnosti spolova. Mara, aktivistica grupe za ženska ljudska prava B.a.B.e., jedna je od žena čija je uloga u javnoj kampanji protiv nasilja nad ženama bila od iznimne važnosti. Dok je dijelila svoje iskustvo i radila na javnom osvješćivanju o rastućem broju slučajeva nasilja u obitelji, koje dovodi u vezu s ratom, postaje javna figura borbe protiv nasilja nad ženama. Svojim je javnim radom u toj mjeri identificirana kao "najglasnija" feministica koja okupira medije i glasnogovori o ženama da će i sama postati objektom antifeminističkog protuudara, kako nefeminističke kulture *srednje struje*, tako i dijela feminističke scene. Ekstenzivna medijska popraćenost svakoga njezina javnog istupa doprinijela je etiketiranju njezina djelovanja kao *šoubiznis feminizma*. Svoju poziciju u društvu Mara vidi kao vrstu posrednika između konkretnih problema stvarnih žena koje se udruzi obraćaju za pomoć i neadekvatnoga društvenoga odnosno institucionalnog odgovora na probleme. Uronjenost u novu društvenu stvarnost za Maru je pokazatelj nemoći feminističkog projekta sedamdesetih da se prilagodi novim zahtjevima vremena. Zahtjev za promjenom koju bi feministički aktivizam morao proći i prihvatiti obuhvaća i naraslu političku odgovornost feministica i traži zaokret u djelovanju civilne scene koja bi se trebala okrenuti ka kreiranju društvene stvarnosti kroz politiku.

Mara je tako mišljenja da

(...) se i u aktivizmu i feminizmu previše ponavljaju priče s kraja sedamdesetih godina, a kontekst se potpuno pomaknuo i da kako se stvari mijenjaju, tako se i mi moramo mijenjati; i svoje načine aktivizma i svoj način promišljanja cijele priče. (...) Međutim kol'ko god sam sve više išla u teoriju, koja je radikalnija od svega do sada, s druge strane mi se činilo u aktivizmu da feministički aktivizam priča neku priču bez žena koje žive konkretne nekakve živote. Tako mi već dve godine radimo nekakav vrlo dramatičan okret na zakon, od lobiranja, rada s političarkama i takvim ženama, da sam ja jako inzistirala da [političarke] počnu komunicirati sa ženama i da vide koji su problemi (...). Vrlo su mi konkretni problemi. Vidim s jedne strane puno diskriminacije, vidim jako puno nasilja, diskriminacije na radnom mjestu, neuvažavanja ženskog glasa (...). Međutim, s druge strane vidim i strahovitu konfuziju u ženama, potpunu nesigurnost i neosviještenost i, u nekim segmentima, njihov način, obrasci ponašanja, koji više učvršćuju patrijarhat nego od dosta muškaraca koje susrećeš. Znači da žene, još uvijek, ovoliko koliko ja vidim, više pristaju na neki ženski način komuniciranja. Znači: manipulacija, uloga žrtve, traženje pomoći, a bez preuzimanja vlastite odgovornosti. Tu sam negdje ja osuđivana od strane aktivizma jer mi se čini da su žene suodgovorne.

Marina vizija uloge ženskog aktivizma obraća se i ženama kao "odgovornim građankama" koje ne pristaju na ulogu žrtve i promeću se u djelatni faktor demokratizacije koja više nije apstraktna, masovna i izjednačavajuća, već podržava, priznaje i zahtjeva individualne glasove, prava, ali i odgovornosti.

Međutim, hrvatsko društvo još ne vidi transformacijski kapacitet ženskog aktivizma, što je moguća posljedica rigidnosti društveno-kulturnog konteksta, rata, prije svega, ali i institucionalne inercije u stvarnom provođenju pozitivnih zakona koji se tiču politike ravnopravnosti spolova. U tom se smislu čini moguće da je prevladavajući antagonizam prema feminizmu posljedica kontinuiranog traženja legitimnosti (interesa/identiteta) društvenih, kulturnih, etničkih, spolnih i drugih "politika manjinski grupa" unatoč formalnoj "podjeli/dodjeli" ovih prava.

Iako je rad na ženskoj aktivističkoj sceni u svojoj prvotnoj ideji rad u zajednici, i kao takav ima namjeru izgradnje bolje zajednice, odnosno poboljšanja društvenog položaja žena, čini se da javna slika feminističkog aktivizma češće izaziva negativu no pozitivnu recepciju. Članak u hrvatskom tjedniku *Globus* iz 2007. godine donio je promišljanja feministica koje su na sceni posljednjih dvadesetak godina i nekih mlađih žena. Pad ugleda ili utjecaja feminizma u Hrvatskoj, koji će dobiti negativan predznak *soft* zbog svoje navodne kolaboracije sa sistemom, opisuje generaciju feministica koje su se pojavile na sceni kasnih osamdesetih i javno etablirale u devedesetima, a koje se danas pojavljuju kao "sjedokose feministice". Ova je opservacija podatna stoga što konstatira krah "pokretaškog" razdoblja feminizma i promijenjenu društvenu agregaciju u dijelu civilnog društva, ali i promjenu izazvanu prirodnom smjenom generacija i feminističkih generacijskih ideologija (Devčić 2007).

„Silaskom s barikada“ – sintagmom kojom slikovito opisuje svoje polagano napuštanje aktivističke ženske scene – jedna od aktivistica koja je sudjelovala u istraživanju zapravo primjećuje da je feminizam u Hrvatskoj morao odgovoriti na nove društvene potrebe i iznaći nove modele djelovanja na javnoj sceni. Aktivizam "barikadnog tipa" pacificiran je i kanaliziran u formalnije oblike djelovanja. Građanske akcije smijenjene su radionicama i savjetodavnim centrima. Postojanje institucionalizirane i vladine politike ravnopravnosti spolova s jedne strane utjecalo je u mnogom na djelovanje nevladina sektora koji se okreće edukaciji, savjetovanjima i davanju ekspertnih usluga kako bi država još učinkovitije provodila politiku ravnopravnosti spolova. Upravo zbog ovog udvajanja uloga promicatelja politike ravnopravnosti spolova, nevladin sektor i civilne inicijative gube ekskluzivnu poziciju i prisiljene su se prilagođavati. Sara u tom smislu primjećuje:

Sad s jedne strane postoje institucionalni mehanizmi, postoje zakoni, pa je na neki način nestao argument za javnošću – što se mi žene stalno bunimo? Ljudima već ide na živce kada spomeneš nešto u vezi ženskih prava, na televiziji ili bilo gdje drugdje. Čuje se kako nas ima dovoljno i zašto stalno govorimo o tome. Postoje zakoni, ali ih praksa još ne slijedi. Dakle, postoji alibi kako sve zakonski postoji ali taj zakon nije usklađen s europskom stečevinom. S druge strane je možda došlo i do smjene, generacijske. Neke su se starije feministice i umorile. Logično je da ne možeš raditi deset godina istu stvar. Možda moraš nešto i promijeniti. Došlo je do smjene generacija.

Poseban pak izazov predstavlja nepostojanje jake feminističke alijanse koja implicira sestrinstvo kakvo je bilo znakovito za ranije pojavnosti feminizma. Post-feministička konstelacija prije svega upozorava na izostanak univerzalnog osjećaja pripadnosti spolnoj/rodnoj grupi u najširem smislu riječi, grupi koja ima zajedničku kritičko-teorijsku platformu i bezrezervno podržavanje univerzalno spoznatljivog ženskog iskustva. Identitetno-interesne samoidentifikacije nediscipliniranoga feminističkog subjekta devedesetih – koje kompliciraju feministički diskurz sestrinstva i uvode koncept alternosti, razlike, posebnosti, interesno zasnovanih ženskih podgrupa – nisu auto-ginofobne, već su odraz raspršenih identitetnih politika nomadskog subjekta koji traga za neposrednim interesom i ima slabu volju za trajnijim sudjelovanjem u obuhvatnim pokretima koji niveliraju razlike. U slabosti velikih pokreta, svjedoči Sara, i u načinu priklanjanja *ad hoc* alijansama te davanju prvenstva privremenim identitetnim sklonostima, leže i razlozi transformacije načina na koji feminizam poprima svoj djelatni oblik:

Sjajan ti je u tome Melucci koji tvrdi da ne postoje veliki društveni pokreti. Postoji društvena akcija. Termin nomad je njegov termin pomoću kojeg on tvrdi da si ti spletom informacija, odgoja, senzibiliteta to što jesi te kako se današnje društvo jako brzo umrežava i od mrežava po pitanju interesa pa više ne pripadaš jednoj velikoj priči nego pripadaš priči u segmentima koji te zanimaju. Dakle, ja sam bila na gay prideu. Nisam bila u organizaciji, nisam bila prije, nisam bila poslije, nisam sudjelovala u cijeloj priči. Ti si nekad bila u jednoj priči od početka do kraja, a sad se šaltaš u one segmente koji te zanimaju (...). Tako je bilo i s protestima pred američkom ambasadom zbog rata u Iraku. Niti se bavim tom temom znanstveno, niti proučavam Negrija, niti Veliki Imperij, ali mi je kao osobi važno podržati takve akcije (...), imam neki feministički živac pa odem tamo i podržim jer to za mene znači biti aktivistkinja (...). To je bio direktno politički stav – aktivistički ako hoćeš. Tako mislim da je Meluccijeva definicija društvenih umrežavanja, brzopoteznih, nomadskih identiteta u pokretima, (...) zapravo najbolja definicija jer se mogu [naći] u segmentu koji me zanima i time dajem legitimitet. Dakle ja sam se tamo pojavila, nisam tamo slučajno. I zato mislim da je veliki problem feministkinja što očekuju od masu žena da su u rovu cijelo vrijeme (...).

Pogledamo li Sarinu izjavu – ona ukazuje na nesporazum između shvaćanja pokreta kao revolucionarnog i homogenog fenomena (koji

kao takav pripada nekoj davnoj prošlosti te je danas izgubio ontološku cjelovitost i privlačnost) i individue koja svoje političke i građanske interese oblikuje u reakcijama na podražaje što se formiraju svaki dan iznova: čija aktivnost postaje vidljiva kroz konsolidiranje s nekom opresiranom grupom i jednokratno javno podržavanje trenutačnih socijalnih tema – jasnija je Meluccijeva teza s početka ovog dijela rada koja upozorava na umnožavanje javnoga djelovanja civilnog sektora i na sve slabije kohezivne faktore koji bi omogućili stvaranje i održanje strukture građanskih pokreta s početka stoljeća. U vezi je s ovim i razmišljanje Glorije Steinem koja tvrdi da je sve manje žena spremno deklarirati se feministicama – dionicama feminističkog pokreta. Ovu vrstu pretakanja stigme pokreta koji se razvodnio u negativno konotiranu socijalnu *etiketu* možemo konstatirati i u Hrvatskoj gdje se osjećaji pripadnosti feminizmu, ženskoj sceni, kao i samoimenovanje feministicom susreću rijeko. Izbjegavanje samoetiketiranja ili nazivanja feministicom primjer je internaliziranog zazora od feminizma kao društvene akcije, teorijske i političke platforme koja još uvijek nosi sa sobom svojevrsnu pejorativnu i negativno konotiranu dimenziju. Steinem smatra da etiketa "feministica" u sebi sadrži dva problema sofističke naravi: "Prvo ljudi ne znaju što ona znači (...). Drugo je da ljudi znaju što ona znači" (Steinem prema Rhode 1997:215). U razmatranjima ove aporije Deborah Rode (ibid.) navodi da postoji nesimpatična javna slika feminizma, ali i neslaganje s njegovim ciljevima. Između ova dva pola: nesimpatične slike, imidža feminizma/feministice i stvarnih ciljeva ženskog pokreta leži moguće pojašnjenje odbojnosti spram feminizma kao ideje, feministice kao konkretizacije ideja i, nasuprot tomu, eventualne sklonosti spram ženskog pokreta kao akcije za političku, ekonomsku i socijalnu emancipaciju žena. "Nijekanje" feminizma stoji kao odgovor na rastući trend društvenog neokonzervativizma i profiliranja radikalnih oblika feminizma s druge strane. Jedna od zamjerki ženskom pokretu jest i ta da on, iako se obraća mnogima, zapravo uspijeva prenijeti poruku tek nekima, a za većinu žena je otuđujući i nerazumljiv (Denfeld prema Rode 1997:222). Ekskluzivistička pozicija vrlo jasno upućuje na motive zbog kojih se velik broj žena koji se slaže s feminističkim ciljevima dijelom odmiče od etikete feministice.

Deborah Rode iznosi stav da je javna slika feminističkih ciljeva koji se sadržajno nameću kao promoviranje rodno osviještene politike odnosno rodne jednakosti zapravo prilično pozitivna. Druga je strana priče pitanje otpora

"kolektivnim akcijama" feminizma (Rode 1997:14). Ovu ambivalentnost Rode smatra posljedicom nespremnosti zajednica na stvarnu društvenu reformu i tvrdi da se može govoriti o spremnosti društava za formalnu jednakost, ali istovremeno i o nespremnosti za faktičnu društvenu jednakost (ibid.16).

Budući da je "stranost" feminizma donekle pridonijela i nepopularnoj slici žena koje se njime bave ili ga "žive", nije teško razumjeti razloge zbog kojih se dogodio transfer stigme inherentne feminizmu i feminističama na ženske/rodne studije. Ova je stigma akademska pitanja o novome znanstvenom polju i potencijalnim preprekama za njegovo uspostavljanje – uključivo praktične probleme koje bi ženski/rodni studiji izazvali (poput pitanja kako ih i gdje izvesti u postojećem sustavu visokog školstva) ili pak epistemološko, predmetno, metodološke zamjerke disciplinarnom novitetu – svela na konformističko komentiranje feminizma i njegova zapadnjačkoga akademskog djeteta u hrvatskim akademski ovjerenim strukturama na podrugljiv "de gustibus".

"AKADEMIJA" IZVAN "AKADEMIJE"

Ideja osnivanja edukativnog centra za žene, ali i svojevrsnoga izdavačkog i istraživačkog, pa i umjetničkog centra, koji je katkad služio i kao zajednica za podizanje svijesti, u vidu *Centra za ženske studije* u Hrvatskoj 1995. godine, nadmašila je svojim obuhvatom i najdalekovidnije i najhrabrije vizije o ženskim studijima u regiji. Centar za ženske studije je kao izvanakademski pozicionirana zajednica učenja i aktivističkog djelovanja u više navrata pokušao svoj praktični, istraživački i publicistički, kao i znanstveni rad o feminističkim temama legitimizirati znanstvenom akreditacijom programa, a istovremeno je provodio sustavno obrazovanje na polju ženskih/rodnih studija u okrilju civilne scene. Centar je zamišljen kao "interdisciplinarni studij o ženskoj tematici" koji objedinjuje aktivizam, teoriju i umjetnost (Barada et al 2003:7) i provodio je niz godina, do 2007., kao dvosemestralan, odnosno jednosemestralan program ženskih studija. U 2003. godini, koja je znakovita po početku formalnog uvođenja rodnog *mainstreamiranja* (*gender mainstreaming*), odnosno implementacije politike rodne jednakosti u Hrvatskoj, i u kojoj je donesen Zakon o ravnopravnosti spolova, Centar za ženske studije postiže načelne dogovore oko sveučilišne institucionalizacije

ženskih studija⁵. Pregled ove inicijative objavljen je u elaboriranoj studiji slučaja kojoj je središnje mjesto definiranje ženskih studija, zatim pregled ženskostudijskih inicijativa u Europi i regiji te modela institucionalizacije ženskih studija, kao i sistematiziranje svjetskih, europskih i domaćih pravnih uporišta za provođenje politike ravnopravnosti spolova u obrazovanju, kojom se izlaže kulturno, znanstveno i pravno zaleđe za institucionalizaciju u Hrvatskoj (Barada et al. 2003). Kako će pregovori o konačnom ostvarenju institucionalizacije propasti, Centar za ženske studije nastaviti će obrazovni program u civilnom sektoru. Put obrazovne politike pluralnih identiteta, koja nije prepoznata kao ključno mjesto formalnog obrazovnog sustava, te izmijenjene okolnosti u recepciji feminizma dovode Centar za ženske studije na raskršnicu u 2007. na 2008. godinu, u kojoj stari program doživljava promjene i postaje "eksperimentalni program ženskostudijskih istraživanja" koji se temelji na studijsko-istraživačkom radu u modulima "Geneza, reprodukcija, stvaralaštvo" (Nataša Govedić) te "Ženska ljudska prava i rodna jednakost" (Ivana Radačić, Snježana Vasiljević)⁶. Projekt ponovo nadomješta prazninu formalnoga visokoškolskog sustava posebno u dijelu mentoriranja studenata i praćenja istraživanja kojima je u fokusu kulturna produkcija u vezi sa ženskošću i sama politika jednakosti spolova.

Ovo skretanje i "zadržavanje" znanja, spoznaje i metode izvan akademskog okvira iznova ukazuje na krutost akademije, ali i na akademski potencijal izvan akademije (iako su predavačice same dio akademije) i nužnost akcije ženskog subjekta s građanske scene kada je u pitanju reparacija stvarne politike obrazovanja.

Upravo je "civilni" karakter presudan za nastanak i razumijevanje današnjeg statusa ženskih/rodnih studija i, uvjetno rečeno, ženskog pokreta ili točnije "ženske (civilne) scene" u Hrvatskoj. O njemu svjedoči i knjiga refleksivnih naracija *Aktivistkinje. Kako 'opismeniti' teoriju* (2001), koju je objavio Centar za ženske studije, a koja donosi sjećanja na početke ženskog

⁵ Inicijativa za institucionalizaciju kreće još 2000. godine, a načelni sporazum o institucionalizaciji s Filozofskim fakultetom koji se, kako se pokazalo, nije realizirao potpisan je 2003. godine (Tomić Koludrović 2003).

⁶ <http://www.zenstud.hr>

"samoopismenjivanja", ali i na trenutke konstituiranja alternative političkoj srednjestrujaškoj kulturi u vidu jačanja civilne scene i odgovornoga građanskog društva te profiliranja javnih intelektualki kao "stvarateljica javnog mišljenja" u prostoru kritike društvenog statusa žena u tranziciji. Svojevrnsni samizdat, ova knjiga slijedi logiku alternativnih izdanja u kojima se pojavljivala i prva ženska literatura u anglosaksonskom svijetu, čini se razumljivim u procesima tranzicije. Ona tako ne svjedoči samo o rastu civilnog društva, već ukazuje na samoevaluaciju grupe žena oko civilnog angažmana u oblikovanju društvene zajednice u tranziciji, govori o ulozi i recepciji feminizma kao ženskoga otporaškog angažmana u devedesetima i kao najvažnije pokazuje da je razvojna linija ženskog znanja tekla izvaninstitucionalno, što je možda bitno odmoglo kasnijoj formalizaciji u akademiji. Tragom ove knjige može se razmišljati o kritičkim karakteristikama ženskih/rodnih studija u Hrvatskoj i razlozima njihova nastanka upravo u dijelu civilnog društva.

Kada govorimo o ženskim studijima u Hrvatskoj, čini se jasnijim uvid Ellen Messer-Davidow (2002) da oni "puno duguju uvjetima i kulturama matičnih institucija" što bi se u kontekstualiziranom "prijevodu" moglo iskazati i kao tvrdnja da izvaninstitucionalnost ženskih studija odražava zatvorenost, statičnost, bjelokosnost i netransparentnu institucionalnost akademije. Na sličan način status ženskih studija odražava kulturu zajednice/društva u najširem smislu riječi u kojem je pitanje njihove institucionalizacije najmanje važna sporedna stvar u društvu.

Dio obrazovnih ciljeva u provođenju politike ravnopravnosti spolova koja dolazi iz strane civilnog sektora ostvario se kroz djelovanje u prostoru osnovnoškolskoga i srednjoškolskog obrazovanja. Posebnu je pažnju potrebno posvetiti i pokušajima kojima se pitanja politike ravnopravnosti spolova izrazitije javno šire u razini formativnog obrazovanja kroz osnovno školstvo. Projekt CESI-ja kojim se proveo *Eksperimentalni program rodne/seksualne edukacije za učenike i učenice srednjih škola* (Cesar, Bijelić, Hobljaj, Hodžić 2003) u tom je smislu egzemplaran jer "spušta" visoku politiku ravnopravnosti spolova u dohvat elementarnog obrazovanja i pretvara u vrijednosti temeljnog obrazovanja za građansko društvo. Projekt se sastojao od eksperimentalnog programa obrazovanja u pitanjima roda/spola, rodnih uloga i identiteta, društvenog konteksta te koncepta ravnopravnosti/neravnopravnosti u odabranim školama, edukacije za učenike i učenice, ali i same edukatore i edukatorice u školama te od kontrolnog testiranja stavova

putem ankete prije i poslije provedenog programa i, naposljetku, izdavanje brošure kojom se šire ciljevi i rezultati samog programa (ibid. 8).

Zavidan trud pokazala je i udruga "Ženska soba" koja djeluje od 2002. godine i u velikom dijelu svog programa pažnju posvećuje obrazovanju žena, ženskih udruga, populacije LGBTIQ, relevantnih državnih institucija i šire društvene zajednice. Posebno se zanimljivom nameće brošura *Kreacija spola? Roda?* kojom se na najjednostavniji način, vizualno primamljivo, temeljeno na ideji učenja kroz igru približavaju temeljni problemi politike spola/roda, kategorija važnih za politiku partikularnih identiteta, ravnopravnost i jednakost spolova, čime se preosmišljava pristup razumijevanju identitetnih problema, razlaganju tabua, te stereotipa u vezi sa spolom i rodом⁷ (Poštić, Đuraković, Hodžić 2006).

Može se reći da je u hrvatskome nacionalnom kontekstu razvoj izvaninstitucionalnih ženskih studija te obrazovanja za ravnopravnost i jednakost spolova pokazivao iznimnu ovisnost o "pokretaštvu" – koje se događalo na civilnoj sceni, ali i jednom dijelu ženske akademije, odnosno žena u visokom obrazovanju i znanosti. Specifičnost *statusa quo* kada je u pitanju visokoškolsko obrazovanje u devedesetima uzrokovalo je da se ženska intelektualna energija u devedesetima koncentrira, kako je već bilo sugerirano, u civilnome društvu, što je dijelom utjecalo na podijeljenu lojalnost koja se kretala između aktivizma i akademije.

Pokušaj da se zaokruži ili pojasni cijepljenje znanosti i javnosti feministički nadahnutom epistemologijom u Hrvatskoj iznimno je zahtjevan. Zbog podijeljenosti jake civilnoaktivističke scene i javnog djelovanja žena koje su se tijekom vremena prometnule u javne intelektualke "na braniku" feminizma ili politike ravnopravnosti spolova te utišane akademije s druge strane, Hrvatska ostaje specifično mjesto regionalnog razvoja ženskih/rodnih studija. Goga⁸, još jedna znanstvenica čije je djelovanje konstitutivno za fundiranje ženske znanstvene naracije u Hrvatskoj, primjećuje da je hrvatska situacija

⁷ <http://www.zenskasoba.hr>

⁸ Intervju s Gogom, proveden je internetskim putem 2007. godine. Transkript razgovora čuva autorica teksta S.P.

specifična u odnosu na regionalno okružje po tome što – unatoč snažnim aktivističkim grupama i dvama značajnim centrima [misli se na Centar za ženske studije i Žensku infoteku] s raznolikim feminističkim aktivnostima (od izdavaštva, istraživanja, dokumentacije do edukacijskih seminara i redovitog ženskostudijskog programa) čije su suradnice pripomogle osnivanju ženskostudijskih/rodnostudijskih programa u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji – još uvijek ne postoji ženskostudijski/rodnostudijski program u okviru visokoobrazovnog sustava.

PREMA "ŽENSKOJ AKADEMIJI" U HRVATSKOJ

... Sudeći po zagrebačkoj sceni, nastupilo [je] doba živosti feminističkih inicijativa i projekata odozdo... (Goga, iz intervjua)

Etabliranje ženskih studijskih programa u svijetu već dugo nije pitanje mode, pretakanja zasada socijalno revolucionarnih trenutaka u okvire akademskih institucija, već je ostvaren prostor akademske kreativnosti i podjeljivanja znanja u akreditiranim i ovjerenim *autonomnim* znanstvenim programima ili pak kroz integraciju u postojeće akademske kurikulume u koje se uključuju ženski/rodni sadržaji (dva modela poznata su kao model *autonomy versus mainstreaming*) (usp. Bowles u Code 2002: 495-496). Rosi Braidotti (1994) smatra da je polje ženskostudijskih programa u Europi i Sjevernoj Americi ostvarilo akademsku autonomiju u okrilju akademskih zajednica otvornih interdisciplinarnosti i njezinu pravom licu koje se može opisati kao "nomadsko" mišljenje. Nomadizam ženskostudijskog mišljenja se nameće kao "stalan pokret protiv ustaljene i konvencionalne prirode teorijskog i filozofskog mišljenja (...)" (Braidotti 1994:5). Iskustva akademske institucionalizacije autonomnih i integriranih ženskostudijskih programa, odnosno kurikuluma, ovise ponajviše o tradiciji akademskih zajednica i, nasuprot njima, o važnosti i jakosti civilnih institucija i samoga ženskog pokreta. Braidotti i Griffin (2002) smatraju da su intelektualne zajednice i njihove tradicije dijelom krivci za slabu vidljivost i integraciju ženskih studija, što se posebno očituje u jugoistočnoj Europi, a rezultira izvanakademske ženskostudijskim programima. Ovu pojavu objašnjavaju negativnom konotacijom kad su u pitanju žene koje traže pravo na "sredstva intelektualne produkcije" (2002:4).

Clare Hemmings (2005) na sličan način u svojem pregledu oživotvorenja akademskog feminizma upućuje na važnost nacionalnog konteksta, znanstvenoga i političkog okružja, koji je ključan za razumijevanje specifičnih puteva zaživljavanja ženske ili rodne edukacije. Temeljno pitanje koje se postavlja pred feminističke edukatorice jest pristati ili ne na depolitiziranost akademije i na ustupke koje kritička disciplina poput ženskih studija mora proživljavati u formalno depolitiziranom akademskom kontekstu. Pitanje akademske institucionalizacije ili pak podržavanja pune separacije ženskostudijskih programa i egzistencije izvan akademskih prostora nisu tek pitanja forme i mjesta izvođenja programa, već su to i pitanja supstancijalne prirode kojima se dotiče ideja svrhovitosti ženskostudijskih programa i inherentne političnosti te kritičnosti kojoj akademsko okružje ne može garantirati samostalnost. U dobrobitima akademske institucionalizacije ženskostudijskih programa svakako je jako širenje transformacijskih ciljeva feminističkog pokreta, koje je garantirano jačom javnom vidljivošću akademije. S druge strane, dostupnost studentske populacije, akademsko legitimiranje feminističkih istraživanja, približavanje istraživačkim fondovima – sve su legitimni ciljevi akademskoga i institucionaliziranog feminizma i ženskih studija koji u izvanakademskom kontekstu ne mogu biti sustavno realizirani.

U istom trenutku, u kojem se ženski studiji u Hrvatskoj približavaju akademiji, akademsko "ispovijedanje feminizma" u Sjedinjenim Američkim Državama postaje, prema nekim teoretičarkama, zalihosno, a akademski narativ potčinjenosti prestaje biti logičan. Ženskostudijski programi nisu više samo pokazatelj zrelosti akademske kulture koja pokušava napraviti izlete izvan rigidnih disciplinarnih okvira, već su i izvor kompetitivnog dokazivanja profesionaliziranih feministica, zbog čega je akademski feminizam optužen za zamjenu revolucionarnog mentaliteta onim "foteljaškim" (Patai i Koertge 2003). Slično će na općenitijoj razini primijetiti Elaine Showalter, američka feministička teoretičarka književnosti (2003:90), u svojoj analizi akademski situirane fikcije koja je primjenjiva na činjenicu neprepoznavanja i izostanka znanstvene podrške ženskostudijskim programima u Hrvatskoj. Tipologizirajući "akademsko pleme" u svojevrsnome kronološkom pregledu druge polovice dvadesetoga stoljeća Showalter (ibid.) sugerira postojanje *socijalne historije akademije* u kojoj devedesete godine dvadesetog stoljeća

naziva vremenom "akademskog oportunitizma" kada je birokratizacija i bezdušna institucionalizacija otupila borbu akademskih "mladaca" i "revolucionara" protiv akademskih "konzervativaca" i branitelja disciplinarnih podjela – akademskih "staraca".

Pa ipak, u sredinama, poput naše, u kojima niti u jednom trenutku nije zaživjelo sustavno financiranje i izlaganje ženskostudijske ili rodne tematike u prostoru visokog školstva, a znanstveni se projekti ženske tematike nižu kao individualni razmašaji znanstvenica kojih je znanstvena naklonost „ženskom“ pitanje znanstvenog pregovaranja s osobnim "opsesivnim temama" – kako će to primijetiti Goga u jednom od odgovora na pitanje koji su to feministički interesi danas aktualni u hrvatskoj znanosti – bavljenje ženskim temama ostaje rubni interes znanstveno ovjerenih institucija, odnosno konstituirajući interes za žene u znanosti koje grade ženske niše djelovanja. Ženske teme u Hrvatskoj još uvijek imaju kapacitet i predznak "revolucioniranja" postojeće znanstvene paradigme i daleko su od optužbe akademskog petrificiranja.

Pokušaji akademske akreditacije i institucionalizacije ženskostudijskih programa u Hrvatskoj u posljednjih deset godina ima relativno nezavidan put. Ženski studiji nameću se kao akademska hereza koja se odbija prilagoditi akademskoj srednjoj struji. Ženski studiji kao interdisciplinarno područje namijenjeno kritičkom promišljanju društvenog statusa žena i ženske misli ili produženo polje političke borbe, kako su bili zamišljeni davnih sedamdesetih, nemaju u tom smislu podršku akademske zajednice. Akademija se i unutar feminističkog korpusa u Hrvatskoj gleda ambivalentno. Ona je garant poznanstvljenja, znanstvenoga, sustavnog, metodičkog izgrađivanja znanja o specifičnom znanstvenom predmetu, ali i potencijalni medij steriliziranja pokreta i revolucionarno-nemirnog duha ženskog aktivizma.

Dugogodišnja voditeljica izvanakademske ženske studije, politička teoretičarka, filozofkinja i feministica Biljana Kašić (2006) iznosi tezu da je status ženskih studija u Hrvatskoj apsurdan. Posebno se to odnosi na pregovore sa sveučilištem. Pokušaje akademske institucionalizacije tako obilježava "začaran krug" koji se kreće od "svijesti o važnosti ženskih studija" do "nevoljkosti akademskih krugova da iskorače iz znanih paradigmi spoznaje". Posebno se apsurdnim čini podatak, koji iznosi Kašić, da je hrvatski izvanakademski program ženskih studija dio zajednice WISE (Women's International Studies Europe). Ovo članstvo u europskoj mreži

ženskih studija označava visoku pozicioniranost izvanakadenskog programa Centra za ženske studije iz Zagreba koji "sudjeluje u proizvodnji sveučilišnih kurikuluma na europskim sveučilištima, dok je ovdje [u Hrvatskoj] i dalje u predvorju sveučilišne ovjere" (Kašić 2006:140).

Primjeri iz Hrvatskoj susjednih zemalja (prikazani niže u ovom tekstu) ukazuju da je moguće osmisliti i provesti ili institucionalizirati autonomne ženske studije usprkos disciplinarno rigidnim gledanjima na status tradicionalnih disciplina i disciplinarnim "neofitima". Normativne predispozicije provođenja rodno osviještene politike (*gender mainstreaming*) u obrazovanju ostvarene su i zakonski 2003. godine donošenjem Zakona o ravnopravnosti spolova (NN 116/03). Ovaj zakon u poglavlju V., članku 14. posvećenom obrazovanju donosi sentenciju koja ističe kako "obrazovanje o pitanjima ravnopravnosti spolova predstavlja integralni dio sustava osnovnog, srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja, kao i cjeloživotnog učenja koji uključuju pripremu oba spola za aktivno i ravnopravno sudjelovanje na svim područjima života". Podjednako je definiran i sadržaj "rodnostudijskih programa" koji bi poticali „nediskriminatorna znanja, uklanjali spolno/rodne nejednakosti i rodne stereotipe, uvažavali rodne aspekte, među ostalim sadržajima ..." (NN 116/03). Čitav niz drugih u Hrvatskoj potpisanih rezolucija, donesenih zakona i pravilnika omogućuje i obvezuje na provedbu rodno osviještene politike u svim sferama života, pored obrazovanja (za sustavno izloženu zakonsku regulativu primjenjivu na institucionalizaciju ženskih studija, ali i provođenje rodno osviještene politike usp.: Kašić, Marijan, Pešut 2005: 21–33; odnosno Barada, Janušić, Kašić, Pešut 2003:14–20).

Manjkavost temeljne zakonske regulative dolazi do izražaja u kratkoj kritici donesenoj u novinskom članku od 14. listopada 2007. godine kojim se najavljuje ukidanje Zakona o ravnopravnosti spolova zbog proceduralne pogreške u donošenju Zakona. Kako se on odnosi na ustavna prava, njegovo je donošenje trebalo biti izglasano apsolutnom većinom. U komentaru ocjene ustavnosti Zakona o ravnopravnosti spolova pravobraniteljica za ravnopravnost spolova Gordana Lukač Koritnik i teoretičar europskog javnog prava Siniša Rodin smatraju da je načinjen propust kod prvog izglasavanja zakona. Ovim propustom uzrokovan je i izostanak jasne sankcije za nepoštovanje pojedinih odredaba zakona i svojevrsna šutnja administracije po pitanjima nesistematske provedbe zakona, uključivo obvezne provedbe rodno osviještene politike u području obrazovanja (prema Obad 2007).

Kada je u pitanju institucionalizacija ženskih studija u visokom obrazovanju, posebno je zanimljiva činjenica da i postojeći *Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama* iz 2005. godine (NN 129/03, 198/04, 174/04) nudi formalne pretpostavke za osmišljavanje znanstveno hibridnih područja i polja, što se ostvarilo kroz rastući broj znanosti u interdisciplinarnom području, ali ne i u statusu ženskih studija na sveučilištu. Pravilnik navodi da se:

vodeći računa o stalnom razvoju i policentričnom sustavu znanstvene djelatnosti i visokog obrazovanja, uspostavljanjem interdisciplinarnog područja omogućava (...) suradnja znanstvenika i znanstvenih organizacija iz više različitih znanstvenih područja, polja i grana u ostvarivanju većeg broja problemski povezanih znanstvenih projekata. Znanstvena polja unutar interdisciplinarnog područja utvrđuju se u svakom pojedinom predmetu (kao npr: znanost o sustavima i kibernetika, kognitivne znanosti, life sciences, behavioral sciences i sl.). Znanstvena polja unutar interdisciplinarnog područja uspostavljaju se temeljem obrazloženog zahtjeva. Odluku o utvrđivanju polja donosi Nacionalno vijeće za znanost.

Dakle, pravi je uzrok institucionalne nevidljivosti ženskih i rodni studija u Hrvatskoj ipak pitanje znanstvene politike i strategije znanstvenog razvoja. Stoga je i pozicioniranje ženskih studija izvan hrvatskih institucija visokog obrazovanja tek dijelom samopozicioniranje nastalo tijekom pretvaranja ženskoga "pokretaškog" fenomena u obrazovno-znanstvenu (para)instituciju ili način akademiziranja pokreta/aktivizma zbog nemogućnosti stjecanja legalnoga znanstvenog statusa. U tom je smislu izvaninstitucionalno pozicioniranje ženskostudijskih/rodnostudijskih programa nametnuto i posljedica je znanstvenog nepriznavanja sadržaja i ciljeva ženskostudijskih programa.

Ako znanstvena infrastruktura uključuje programe, publikacije i društva te aktivizam kako bi postigla socijalnu vidljivost – "intelektualna legitimacija" ženskih studija je stvarno pitanje vremena. Glavno mjesto nesporazuma konvencionalne akademije sa ženskim studijima jest način prijevoda ideje za društvenom transformacijom u akademsko znanje. Dilema koja se tek prividno nameće kao disjunkcija: ili akademska korektnost ili akademski radikalizam, kako se ponekad gleda na adopciju feminizma u akademski

ovjerene institucije, zapravo upućuje na zaključak da postojeće kanonske discipline kontroliraju ekonomiju znanja, proizvode poželjan akademski diskurs i rijetko su vođene projektima društvene korisnosti znanja (*academic outreach, servis learning*) ili društvene transformacije putem znanja. U tom je smislu zazor od ženskih studija jasniji, ali ne i opravdan.

Posljednji pokušaj institucionalizacije ženskih/rodnih studija u Hrvatskoj putem stvaranja znanstvenog polja kao akademskog preduvjeta opstojnosti nove discipline pokrenut je u lipnju 2007. godine formalnim prijedlogom Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i stvarnom podrškom i razradom prijedloga od strane Centra za ženske studije koji je i službeno upućen Nacionalnom vijeću za znanost u trenutku opsežnih promjena Pravilnika. Ovaj *Prijedlog dopune područja: Interdisciplinarno područje znanosti poljem: Rodni studiji* obrazložen je "tridesetogodišnjom europskom i svjetskom akademskom praksom" (uključujući i širu regiju, unutar koje je Hrvatska ostala jedna od rijetkih zemalja bez institucionalizacije rodnih studija i pripadajućih nastavnih programa) s krajnjim ciljem "institucionalizacije rodnih studija u Hrvatskoj i automatskom harmonizacijom s visokoškolskim kurikulumima zemalja Europske unije, te usaglašavanjem i ispunjavanjem mjera predviđenih Nacionalnom politikom za promicanje ravnopravnosti spolova 2006.–2010. (preporuke unutar točke 3. Rodno osjetljivo obrazovanje)"⁹.

U međuvremenu, postojeći visokoškolski kurikulumi integrirali su neke ženskostudijske/rodnostudijske sadržaje u svoje programe. Na temeljem pretrage elektronički objavljenih podataka¹⁰ o programima Filozofskog

⁹ Dopis Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Nacionalnom vijeću za znanost od 27. lipnja 2007. godine, ur. br. 97/2007., te *Obrazloženje uz prijedlog dopune područja: Interdisciplinarno područje znanosti poljem: Rodni studiji unutar Pravilnika o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama*, dopis, ur. br. 98/2007.

¹⁰ Pretragu elektronički objavljenih programa Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu izvršili su studenti izbornog kolegija Uvod u feminističku antropologiju 2008. godine Maja Ištok Novak, Valentina Hanžek i Krešimir Vlahek, a pretragu za Hrvatske studije Sanja Potkonjak. Podaci se ne mogu smatrati potpunima. Kako dio programa diplomske nastave na navedenim fakultetima nije elektronički objavljen, izostaju podaci o integriranim kolegijima koji će se izvoditi u naredne dvije godine, kao i podaci o kolegijima koji su izvođeni, a trenutno se ne nalaze na stranicama odsjeka.

fakulteta i Hrvatskih studija u Zagrebu ovi sadržaji proželi su humanističke i društvene odsjeke navedenih fakulteta, na primjer:

1. Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, izvodi kolegije ženskostudijskih/rodnostudijskih sadržaja na Komparativnoj književnosti, Romanistici, Kroatistici, Povijesti, Sociologiji, Etnologiji i kulturnoj antropologiji, Filozofiji, i to kao integrirane izborne kolegije na dodiplomskom studiju: Hispano-američki barok (Djelo časne sestre Ivane Agneze od Križa) (Mirjana Polić Bobić), Zagorka, kulturalni studiji i feminizam (Maša Grdešić), Žena u književnosti i kazalištu (Davor Dukić, Mira Muhoberac), Uvod u povijest žena (Ida Ograjšek), "Nevidljive" žene i politika bez žena (Ida Ograjšek), Feminističke teorije i pokreti (Branka Galić), Filozofija roda (Nadežda Čačinović, Gordana Škorić), Uvod u feminističku antropologiju (Tomislav Pletenac, Sanja Potkonjak); odnosno na diplomskom nivou: Angloamerička književnost i kultura (Ljiljana Ina Gjurjan), Postkolonijalizam i rod (Tomislav Pletenac, Sanja Potkonjak).

2. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu izvode kolegije ženske/rodne tematike na odsjecima za Povijest, Sociologiju i Filozofiju: Obitelj u srednjem vijeku (Marija Karabić), Kako je ilirka Dragojla Jarnević opisala svoj život u 19. st. u dnevniku (Mira Kolar), "Ukras doma" – povijest žena u 19. st. (Leček Suzana), Psihologija spolnosti (Maja Mamula), Uvod u rodne studije (Jasenka Kodrnja), Feminističke teorije (Jasenka Kodrnja).

U ovom se trenutku čini važnim i jedino mogućim zaključiti da je "olakšanje" u sumiranju aktivističko-akademskih napora oko oživotvorenja feminističkih zahtjeva prema akademiji ponudila Judith Butler razlažući nemoć aktivizma da ostvari punu prisutnost u politici ili kulturi srednje struje (2007:265–266). Svojom tezom o „nemoći“ Butler je ukazala na "neostvarivosti demokracije" koja bi politički i institucionalno dogotovila i garantirala samu sebe, zauvijek. Aktivizam stoga, Butler vidi kao paradoksalan proces. Upravo u razilaženju filozofskog ideala i konkretne društvene prakse leži prevratnički potencijal procesa demokratizacije kao neostvarene/ostvarive mogućnosti (ibid. 266-267). Slijedeći misao Judith Butler, možda se u razmišljanjima o institucionalizaciji ženskih studija moramo vratiti na početak u kojem stoji žudnja za akademskim idealom. Žudnja, u kojoj neostvarivost čini ključni dio kreativnog i kritičkog potencijala izvanakademskog programa ženskih studija.

SLUČAJ BOSANSKIH RODNIH STUDIJA

Poslijeratna politička scena u Bosni i Hercegovini, napose između prvih poslijeratnih izbora 1996. godine i onih održanih 2006. godine, može se okarakterizirati kao pokušaj uspostave etničke ravnoteže triju konstitutivnih naroda. Želja etnonacionalnih elita za ovladavanjem "vitalnim nacionalnim interesima" koja je uzrokovala političku i ekonomsku paralizu doprinijela je i reaktiviranju tradicionalnih društvenih vrijednosti i tradicionalne uloge žene u društvu. U tom je smislu znakovita teza Jasne Bakšić Muftić koja smatra da se "mit o ženi kao majci, "nositeljici obitelji" te seksualnom objektu promovira u javnom diskursu. Stereotipne uloge žena prisutne su u školskim knjigama, medijima, ponudama za posao i drugim aspektima javnog života. Vrlo često same žene održavaju ove stavove, vjerojatno zato što im manjka razumijevanje problema i uvid do koje mjere ovakva diskriminacija može biti ograničavajuća. Zapravo žene ne prepoznaju diskriminaciju."¹¹

U tom smislu žene su praktično odstranjene iz javnog života. Poražavajući rezultati izbora iz 1996. godine (u kojima je manje od 5% žena u konačnici i izabrano) pokazali su da, unatoč pravilima i napucima za političke stranke koje ulaze u izbore, a koja su stipulirala da se na listama predvidi bar jedna trećina mjesta za "manje zastupljen spol", čak niti ova mjera nije u stanju postići rezultate. (Dizdarević et al 2006: 310–317). Dok su pitanja poput povrede rodne ravnopravnosti tretirana kao manje vrijedna u odnosu na ostale povrede temeljnih ljudskih prava (posebno prava povratnika i prava na vlasništvo), ipak je činjenica da je postavljanje pitanja koja su se vezivala isključivo uz žene rezultiralo osnivanjem niza ženskih nevladinih organizacija, koje su neposredno po svršetku rata bile jedina mjesta kritike i inicijativa kojima su se promovirala, štitila i implementirala ženska prava. Upravo kao posljedica činjenice da je Bosna i Hercegovina potpisnica svih važnijih konvencija o zaštiti ljudskih prava, postupno raste svijest o potrebi implementacije zakona kojima se štite ženska prava, posebno zakona o rodnoj ravnopravnosti. Agencije za rodnu ravnopravnost osnovane su na državnom i entitetskom nivou u Bosni i Hercegovini čime je zaokružena i administrativna infrastruktura koja cilja poboljšanje statusa žena u Bosni i Hercegovini.

¹¹ http://www.globalrights.org/site/site/DocServer/BiH_cedaw_drustkont.pdf?docID=146

Zajedno s postupnim rastom svijesti o ženskim pravima i ženskom pitanju stvorena je i ojačala mala akademska zajednica – sačinjavaju je sveučilišne profesorice i teoretičarke koje su u svoj rad ugradile temeljna pitanja kojima se bave rodni studiji.

U pokušaju da mapiramo inicijative kojima se uvode rodni/ženski studiji u Bosni i Hercegovini, na prvome mjestu treba spomenuti projekt koji je pokrenula nevladina organizacija Ženski centar "Žene ženama" u okviru kojih su 1998. godine osnovani Ženski studiji u BiH "Žarana Papić".¹² Iako ovaj projekt, zamišljen kao dvosemestralni studij koji će upoznati svoje polaznice s glavnim idejama ženskih studija, nije formalno pripadao akademskom svijetu, njega su "izvodile" one iste profesorice Univerziteta u Sarajevu koje će utemeljiti i Magistarski program za rodne studije 2006. godine koji je pokrenut u okviru Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije na Univerzitetu u Sarajevu.

Drugi izniman projekt u okviru nevladina sektora koji je promovirao sistematsko proučavanje feminizma i roda sadržan je u pokušaju izdavanja prvog časopisa u BiH za feminizam – *Patchwork*, čije je izlaženje prekinuto nemogućnošću da se osigura minimum potrebnih sredstava za financiranje.

Sljedeći korak je bila inicijativa po kojoj je uslijedilo osnivanje Centra za rodna istraživanja, unutar institucije Međunarodni forum "Bosna", koji je 13. travnja 2002. godine inauguracijskim govorom otvorila njegova predsjednica Nives Moranjak Bamburać. Pored redovitih predavanja koja su ugošćavala neka od najcjenjenijih teoretičarskih imena u regiji, ovaj je Centar organizirao i prvu balkansku konferenciju o rodu koja je održana 1.–3. studenoga 2004. godine te objavio prvu bosansku zbirku feminističkih eseja *Izazovi feminizma*.

U svakom slučaju, stup na kojem počivaju rodni studiji u Bosni i Hercegovini jest "Magistarski program za rodne studije", koji je osnovan u suradnji Agencije za rodnu ravnopravnost i internacionalnih donatora, a podržan od internacionalne akademske zajednice i danas radi sa 30 studenata. Kojim će smjerom ovaj program krenuti, tek treba vidjeti, ali postoje pokazatelji da je potrebno uložiti dodatne napore u razvoj i rad u teorijskom polju – održivosti programa potencijalno može pridonijeti upravo jačanje mlade akademske mreže u regiji.

¹² <http://www.zenezenama.com.ba> (pristupljeno 20. rujna 2007.)

SLUČAJ SLOVENSКИH RODNIH STUDIJA

Mapa feminističkih/ženskih/rodnih inicijativa, organizacija i posebno institucija u visokom obrazovanju može se u Sloveniji promatrati kroz nekoliko glavnih točaka. Posljednjih godina možemo pratiti velik broj feminističkih inicijativa, posebno u nevladinu sektoru, kao i konstatirati postojanje velikog broja ženskih organizacija – humanitarnih, društvenih, političkih, kulturnih ili umjetničkih; povrh svega javio se određen broj rodnih silabusa koji su implementirani u sustav visokog obrazovanja. Iako je fokus na rodnim studijima, potrebno je spomenuti i sve druge feminističke/ženske aktivnosti jer one predstavljaju zajednički temelj za daljnje teorijske, kritičke i epistemološke intervencije u nečemu što se može nazvati manje-više interdisciplinarnim poljem rodnih studija i istraživanja¹³. U kratkom izlaganju važnih rodnih točaka koje su lokalizirane i institucionalizirane u Sloveniji, pokušat ćemo ukazati na neke kritičke perspektive koje se tiču rodnih studija "ovdje i sada", odnosno ponovo otvoriti pitanje važnosti i osnaživanja *orođenog znanja* u budućim visokoškolskim kurikulumima, posebno nakon implementacije Bolonjskog procesa. Razmotrit ćemo i moguće tehnike poboljšanja i transfera rodnostudijskih znanja u okolnostima neoliberalnih pritisaka u kojima je znanje koncipirano kao proizvodnja interesa.

ISTRAŽIVANJE I PODUČAVANJE U RODNIM STUDIJIMA

Suvremeni interes za obrazovanje, koji je svojevremeno¹⁴ bio senzibiliziran za rodne studije i rodnu kulturu, stvorio je sredinu blagonaklonu uvođenju novih interdisciplinarnih područja koja su rod razmatrala u regionalnim, europskim i drugim kulturama, odnosno u povijesnim i suvremenim perspektivama. Interdisciplinarna feministička i rodna

¹³ Feministička i rodna teorija pronalaze svoje mjesto i na dvama ženskim festivalima koji promoviraju žene angažirane u umjetnosti i kulturi kroz skupove, okrugle stolove i predavanja. *Grad žena* i *Crvene zore*, koje se javljaju od ove godine, primjer su ovog djelovanja. Velik broj nevladinih organizacija i Ured za žensku politiku (koji se 2001. godine transformirao u Ured za jednake mogućnosti) u devedesetima su također utjecali i doprinjeli širenju feminizma u akademskoj mreži.

¹⁴ Prvi feministički kolegij pojavio se na Sveučilištu u Ljubljani, Filozofski fakultet 1986. godine. Sredina devedesetih također je bila konstruktivna i plodna za feminističke i rodne studije u visokom obrazovanju.

istraživanja, različiti oblici dodiplomskih i diplomskih modula i kolegija te niz poslijediplomskih programa rodnih studija počeli su se provoditi u određenome broju visokoškolskih ustanova, kao što su:

1. Filozofski fakultet Sveučilišta u Ljubljani – prvi dodiplomski kolegij u polju ženskih studija izvodi se na Odsjeku za filozofiju, Odsjeku za sociologiju te na Germanistici. Nešto kasnije pojavio se poseban interdisciplinarni program "Ženski studiji i feministička teorija" koji su utemeljile Milica G. Antić, Eva D. Bahovec i Neva Šlibar.

2. Fakultet za društvene znanosti Sveučilišta u Ljubljani – pokrenuo je također određen broj dodiplomskih i diplomskih kolegija poput "Feminizma i sociologije", "Sociologije roda" i "Antropologije spola", koji je pitanja roda razmatrao na Odsjeku za sociologiju i Odsjeku za kulturalne studije (Tanja Rener, Zdenka Sadl, Maca Jogan, Karmen Šterk).

3. Fakultet za socijalni rad Sveučilišta u Ljubljani uvodi rodne studije u kurikulum na prijediplomskom programu "Rodna pitanja i socijalni rad; Žene i muškarci u socijalnom radu" (Darja Zaviršek) i razvija inovativne pristupe kroz pojedine teme poput: žene i beskućništvo, ženska autobiografija, feministički socijalni rad. Nekoliko rodnostudijskih kolegija ponuđeno je i na diplomskome nivou (Darja Zaviršek, Vesna Leskošek, Mojca Urek).

4. Mirovni institut pokrenuo je poduku u polju rodnih studija i politike, zatim socijalne politike te ekspertne rodne analize za nevladine organizacije i vladina tijela, kombinirajući profesionalni, volonterski i aktivistički rad (Vlasta Jalušič). Radničko pankersko sveučilište (Alternativni obrazovni centar Mirovnog instituta za mlade) od ove godine također nudi mentorski feministički seminar (Jelena Petrović).

5. Institutum Studiorum Humanitatis – Fakultet poslijediplomskih humanističkih studija prvi u regiji razvio je poslijediplomski program Antropologije roda (Svetlana Slapšak). Dobro strukturiran, otvoren i koristeći nove teoretske okvire, ovaj program povezan je s regionalnim i europskim (ali i svjetskim) akademskim mrežama (programom rane obuke za doktorat *Marie Curie*, prvim magisterijem *Erasmus Mundus* ženskih i rodnih studija u Europi, *Socrates* tematskom mrežom projekta *Athena* – koordinacijom projekta *Red Athena* koji istražuje jugoslavenski feminizam 1919.–1991.).

KONTEKSTUALIZACIJA RODNIH STUDIJA

Iako se teško oteti dobrom dojmu i uspješnoj "reklami" koju ostavlja kratak opis implementiranih rodnostudijskih programa u Sloveniji, institucije i akademska zajednica koja podržava ove programe suočene su s novim valom patrijarhata usko povezanim s "restauriranim" nacionalizmom, koji se pak vezuje uz članstvo u Europskoj uniji, desno orijentiranom vladinom politikom i logikom neoliberalnog kapitalizma. Umjesto istraživanja, podučavanja i razvoja novih disciplina, pred akademsku zajednicu, posebno mlade istraživače i potencijalne asistente, postavljen je zahtjev upravljanja projektima, iznalaženja financijskih sredstava za projekte i programe i uvjeravanje mjerodavnih tijela (poput Slovenske agencije za istraživanje¹⁵) u "nacionalnu" važnost takvih programa za Sloveniju, uključivo rad na oglašavanju programa za buduće studente komercijalnim sredstvima. Liberalizacija međunarodne trgovine u visokom obrazovanju (kao posljedica GATS-a¹⁶), koja je pretvorila obrazovne institucije u servisni sektor, utjecala je i na rodne studije, posljedica čega će biti vidljivija po implementaciji Bolonjskog sustava.

Usprkos činjenici da su rodnostudijski programi uključeni u akademske kurikulume, danas je podučavanje rodni studija u Sloveniji (Filozofski fakultet, Fakultet socijalnog rada, Institutum Studiorum Humanitatis – Fakultet poslijediplomskih humanističkih studija, Mirovni institut) manje interesantno za nove generacije poslijediplomskih studenata. Zbog "ponovnog rađanja" patrijarhalnih i tradicionalnih vrijednosti, nacionalističkog diskursa i mizoginije posredovanih medijima, državnom i crkvenom politikom te javnim mišljenjem koje je "naturaliziralo" rodne/spolne uloge, politika

¹⁵ Slovensku agenciju za istraživanje utemeljila je 2003. godine Vlada Republike Slovenije. Agencija se bavi profesionalnim, razvojnim i izvedbenim zadacima u okviru Nacionalnog programa za istraživanje i razvoj. Agencija djeluje u skladu sa zakonom i u javnom interesu, osiguravajući kontinuirano, profesionalno i nezavisno donošenje odluka o programima i projektima koje financira država ili čije financiranje dolazi iz drugih financijskih izvora. Agencija je indirektan korisnik državnog budžeta u okviru zakona koji određuju javno financiranje i rad javnih agencija (<http://www.arrs.gov.si/en/>)

¹⁶ GATS - The General Agreement on Trade in Services / Opći sporazum o trgovini uslugama

ravnopravnosti spolova snažno je neutralizirana i marginalizirana u posljednjih nekoliko godina (Ured za žensku politiku reorganiziran je kao ured za jednake mogućnosti 2001. godine). Alternativni izvori orođenog znanja i aktivnosti na različitim nivoima (alternativni prostori, neprofitne organizacije, nesponzoriran umjetnički sektor i izvaninstitucionalne akademske aktivnosti kojih se relativno mali broj održao do posttranzicijskog razdoblja) ponovo postaju servisi i načini ulaska studenata, umjetnika i istraživača u programe akademske mobilnosti¹⁷ iako se u nekom trenutku učinilo da se civilno društvo u Sloveniji uspješno izdiglo iz ratne krize u regiji, tranzicijskih obrata i izazova europske integracije. Sve nas ovo podsjeća da je kritičko mišljenje i kontinuirano političko propitivanje regionalnih feminističkih agendi u njihovim povijesnim i komparativnim kontekstima nužno za odgovarajuću institucionalizaciju rodni studija na Balkanu (Sloveniju uključivo) i emancipacijsku politiku u akademiji, kao i za jačanje feminističkih političkih pogleda u društvu (utjecaj na medije, javnu sferu, politiku itd.), s posebnim osvrtom na razdoblje nedavnog rata u regiji. Prema Svetlani Slapšak

analiza muškog i ženskog diskursa o ratu i rodu pokazuje da glavna specifičnost prostora, kada je u pitanju feminizam i rod, počiva u konceptualizaciji, kontekstualizaciji i prezentiranju rata. Ovaj fascinantant slučaj prilično je izazovan za epistemologiju ženskih studija, međusobnog djelovanja i oblikovanja koncepta/konteksta. Istovremeno slučaj potvrđuje da je specifično znanje, koje stapa lokalni (domorodni) doprinos i teorijski dijalog u isti referencijalni okvir, apsolutno nužno za buduće europske planove razvoja rodni i feministički studija. Možda se pokaže nužnom i potreba da se osiguraju specifični semiotički klasteri i kulturni konteksti kada se razmatraju pojave koje se mogu pojasniti poznatim terminima, ali imaju potpunu povijesnost i simboličku (ritualnu, kulturnu i lingvističku) pozadinu. Površna homonimija može proizvesti duboko nerazumijevanje i postati plodno tlo za manipulativno koloniziranje/kolonizirajuće strategije (Slapšak 2004: 26).

¹⁷ EU programi mobilnosti daju različite mogućnosti studija i istraživanja u inozemstvu.

Treći niz problema – povrh opće društveno-političke situacije (repatrijalizacije, mizoginije, marginalizacije, isključenosti, viktimizacije, javnih reprezentacija, nemoći itd.) nedostatka (inter)nacionalnih istraživačkih i razvojnih fondova (eksploatacija i degradacija profesije) s kojima su se rodni studiji susreli u posljednjem desetljeću i duže – dolazi posljedično "iznutra": manjak akademske umreženosti i suradnje koja se pretvara u sukob i natjecanje, postfeministički pristupi koji se usklađuju sa zahtjevima novih projekata, oportunistička neutralizacija rodni pitanja, recikliranje (sretan slučaj znanstvene kreativnosti) u skladu s novim projektnim zahtjevima, "podesna" neutralizacija rodni tema, ustupci *kulturi srednje struje* i slično.

Akcijski trenutak koji se nameće u lokalnom okružju, a koji je izložen u slovenskome slučaju, svakako treba biti usredotočen na poboljšanje statusa rodni studija u kurikulumu, osnaživanje akademske mreže istraživanja roda (u što bi bile uključene različite feminističke i ženske organizacije) te na važnost primjene kritičke rodne analize u svim područjima društvenog života, politike, znanosti, obrazovanja, umjetnosti, trgovine i zdravlja. Dubinska osviještenost i prožetost društvenog života, trendova i politike ovim perspektivama mogla bi donijeti novi entuzijizam. U tom je smislu ključno pitanje za znanstvenice/ke, profesorice/e, istraživačice/e i studentice/e: možemo li to učiniti?

ZAKLJUČAK: PUTUJUĆI ZNANSTVENICI PRISVAJAJU SREDSTVA ZA PROIZVODNJU ZNANJA

Teoretsko pitanje, kojim ovaj rad završava, zapravo ističe simptomatsku prirodu rodni tema u regionalnoj akademskoj srednjestrujaškoj kulturi. Orođeno znanje propituje i uznemirava, potresa uvriježene predrasude i konformističke stavove, a istovremeno ne nudi garancije u odnosu na rezultate transformativne politike.

Ovaj rad ipak nudi viziju koja nadilazi stanje razočaranosti i tvrdoglavosti koje su mnoge feminističke znanstvenice osjetile posljednjih godina. U toj viziji osobni stav ima važnu ulogu u iznalaženju alternativnih putova razmatranja emancipacijske politike kroz feminističku teoriju i kritiku. Osobni stav nije u svojoj osnovi tek način izgradnje izdvojenog prostora "raja na zemlji", već daje poticaj za stvaranje kolaborativni putova proizvodnje i razmjene znanja te zauzimanja konkretni koraka etabliranja i promicanja rodni studija u

regiji. Ovo su "epistemološke zajednice", mobilne i tehnološki "pametne", koje ne izbjegavaju konfrontacije s rogovski učvršćenom akademijom, a istovremeno promoviraju kritičko mišljenje i znanstveno istraživanje. Čak i kad ne prave kompromise s postojećim redom u akademiji, istovremeno se traži pravo za ulazak i život u akademiji pod novim uvjetima. Na taj način stvaraju se publike i partneri za rodno proizvođenje znanja.

Naš je cilj uspostaviti ustaljenu akademsku razmjenu putem konferencija, zajedničkih projekata i znanstvene produkcije tekstova, eksternih evaluacija postojećih programa, gostujućih predavanja i zajedničkih uredništava časopisa. Ovim se putem otvara platforma za stvaranje teorije i prakse ukorijenjene u lokalne/komparativne specifičnosti na način da tijelo nove teorije izrasta iz lokalnih praksi i uvida koji su prečesto suviše bolni i zbunjujući za dominantne znanstvene ideologije. S jedne strane, potpuno smo svjesni da su lokalne specifičnosti tek drugo ime za fetišiziranje razlike, toliko drage depolitiziranom diskursu multikulturalne politike, a s druge strane, da se teoretsko obraćanje emancipatorskoj politici konkretnog mora ugniježiti u međunarodne prakse. U tom je smislu istinito i da kao putujući znanstvenici prisvajamo proizvode međunarodnog znanja: čineći svijet svojim domom teorije i kritike. "Posvajanje" svijeta nameće se kao važno u regionalnome kontekstu u kojem je kritika prigušena konformističkim individualizmom, a teoretska rasprava obeshrabrena pragmom. Svjesni da ne možemo pristati na teoretske kompromise, zazivamo Lenjinovu misao "bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta" (Lenin s. a.). Spremni da se uključimo u "umjetnost nemogućeg" (Žižek 1999:199), što politika zapravo jest, bez garancija po istinu interveniramo u akademiju kako bismo ostvarili prostor za različitost.

LITERATURA I IZVORI

- BARILAR Vesna, Sanja KAJINIĆ, Biljana KAŠIĆ, Nataša LALIĆ, Jasminka PEŠUT i Andreja ZELJAK (ur.). 2001. *Aktivistkinje. Kako 'opismeniti' teoriju*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- BARADA, Valerija, Juliette JANUŠIĆ, Biljana KAŠIĆ, Jasminka PEŠUT (ur.). 2003. Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj. Akcijsko istraživanje. Zagreb, Centar za ženske studije.
- BOWLES, Gloria. Women's studies: autonomy v. mainstreaming. U: *Encyclopedia of Feminist Theory*, ur. Lorraine Code. London, New York: Routledge. 495-496.
- BRAIDOTTI, Rosi. 1997. Uneasy Transitions. Women's Studies in the European Union. U: *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*, ur. J. Scott, C. Kaplan, D. Keates. New York, London: Routledge. 355-371.
- BRAIDOTTI, Rosi. 1994. *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
- BUTLER, Judith, ERNESTO Laclau, Slavoj ŽIŽEK. 2007. Kontingencija, hegemonija, univerzalnost. Zagreb: Jesenski i Turk.
- CESAR, Sanja, Nataša BIJELIĆ, Petra HOBLAJ, Amir HODŽIĆ (ur.). 2003. *Eksperimentalni program rodne/seksualne edukacije za učenike i učenice srednjih škola. Izvještaj o pripremi, praćenju i evaluaciji*. Zagreb: CESI.
- DEVČIĆ, Karmela. 2007. Dossier: Hrvatske ženske aktivistice. Feministice novog kova. *Globus*, 6. travnja 2007. 58-62.
- GRIFFIN, Gabriele, Rosi BRAIDOTTI. 2002. *Thinking differently. A reader in European women's studies*. London: Zed Books.
- JANSEN, Stef. 2005. *Antinacionalizam*. Beograd: XX vek.
- JELAVIĆ, Željka. 1998. *Women's studies between academism and activism: the Centre for women's studies Zagreb*. Budapest: Central European University. (neobjavljen rukopis magistarskog rada).
- KAŠIĆ, Biljana. 2006. Intervju [razgovor s dr. sc. Biljanom Kašić sa ženskih studija u Zagrebu]. *K. Studentski časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju*. 1 (5):137-149.

- KAŠIĆ, Biljana, Janja MARIJAN, Jasminka PEŠUT (ur.). 2005. *Vodič prema politici rodne jednakosti: izazovi i mogućnosti*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- KNEŽEVIĆ, Đurđa. 2004. Kraj ili novi početak? Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj. U: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, Zagreb: Institut "Vlado Gotovac", Ženska infoteka. 247–262.
- LANG, Sabine. 1997. The NGOization of Feminism. U: *Transition, Environments, Translations. Feminisms in International Politics*, ur. Joann W. Scott, Cora Kaplan, Debra Keates. London, New York: Routledge. 101-120.
- LENIN, V. I. s.a. Engels on the Importance of the Theoretical Struggle. U: *What is to be Done?*. <http://www.marxists.org>., dostupno na Marxist Internet Archive.
- MESSER-DAVIDOW, Ellen. 2002. *Disciplining Feminism. From Social Activism to Academic Discourse*. Durham: Duke University Press.
- OBAD, Orlanda. 2007. Ustavni sud ukida Zakon o ravnopravnosti spolova. *Nedjeljni jutarnji*, 14. listopada 2007.
- POŠTIĆ, Jelena, Svetlana ĐURKOVIĆ, Amir HODŽIĆ. 2006. *Kreacija spola? roda?* Zagreb: Udruženje Q, Ženska soba.
- PATAI, Daphne i Noretta KOERTGE. 2003. *Professing Feminism. Education and Indoctrination in Women's Studies*. Oxford: Lexington Books.
- POŠTIĆ, Jelena, Maja MAMULA, Amir HODŽIĆ. 2005. *Seksualna prava: budućnost ravnopravnosti*. Zagreb: Ženska soba. Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost.
- Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama. *Narodne novine 129/03, Narodne novine 1198/04, Narodne novine 174/04*. <http://www.nn.hr/clanci/sluzbeno/2005/1500.htm>.
- RODE, L. Deborah. 1997. *Speaking of Sex. The Denial of Gender Inequality*. Cambridge: Harvard University Press.
- SARNAVKA, Sanja (ur.). 2003. *A ko joj je kriv!/: nasilje nad ženama u ratu i miru*. Zagreb: B.a.b.e.

- SCOTT, W. Joann, Cora KAPLAN, Debra KEATES (ur.). 1997. *Transition, Environments, Translations. Feminisms in International Politics*. New York, London: Routledge.
- SHOWALTER, Elaine. 2005. *Faculty Towers. An Academic Novel and its Discontents*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- SLAPŠAK, Svetlana. 2004. Introduction: Post-Yugoslav Feminism: Paradoxes, Myths, and Perspectives. U: *The Making of European Women's Studies Volume VI: A Work in Progress on Curriculum Development and Related Issues in Gender Education and Research*. Utrecht: ATHENA.
- TOMIĆ KOLUDROVIĆ, Inge. 2003. Žene u znanosti u Hrvatskoj: današnji položaj i perspektive. Izlaganje na ENWISE radionici: "Kako stupiti u dijalog sa znanstvenicama s balkanskog područja". Bruxelles. (rkp).
- Zakon o ravnopravnosti spolova. *Narodne novine* 116/03.
- ŽIŽEK, Slavoj. 1999. *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. London: Verso.

INBETWEEN THE POLITICS OF MOVEMENT AND THE POLITICS OF KNOWLEDGE – FEMINISM AND WOMEN'S/GENDER STUDIES IN CROATIA, BOSNIA AND HERCEGOVINA AND SLOVENIA

Summary

Gender questions and disturbs, shakes up the entrenched prejudice and conformist stance, while offering no guaranties in relation to the outcome of transformative politics.

This article offers a vision that aims to go beyond the state of disappointment and stubbornness, which many feminist scholars have felt in the last decade and a half. In this vision, personal relationships continue to have a prominent role in finding the alternative routes for discussing emancipatory politics in feminist theory and criticism. These personal relationships do not in any way build a secluded safe-haven, but rather give us an impetus for more developing collaborative ways of knowledge

production and exchange, and taking concrete steps in establishing and fostering gender studies in the region of former Yugoslavia. These are 'epistemological cells', mobile and technologically-savvy, not eschewing confrontations with the entrenched academia, and at the same time promoting critical thinking and academic research. We make no compromises with what already exists, while at the same time we claim our right to enter the existing institutions. This way, we create our audiences and our partners in knowledge production of gender studies.

Our aim is to set up regular academic exchanges: through conferences, joint research projects and publications, external examining, visiting lecturing, joint journal editorial-board memberships. This will set a platform for creating theory and practice rooted in local/comparative specificities in such a way that new theory emerges from local practices and insights, which are too painful and embarrassing for the dominant ideologies to deal with and as such need to be repressed. However, we are aware that local specificities are just another name for the fetishizing of difference, so dear to the depoliticizing stance of multiculturalist politics. All new theoretical reflection on emancipatory politics of concrete material practice must be linked to other, similar practice internationally. It is also in this sens that we, the traveling scholars, claim the means of knowledge production internationally: we make the world the home of our theory and critique. This is all the more important in the regional context wherein any critique is dampened by conformist individualism, all too easily eager to supply the fashionable demand of the market, and any theoretical discussion is completely discouraged in favor of pragmatic approaches. Aware that there must be no theoretical compromises made, it would be helpful to recall Lenin that '[w]ithout revolutionary theory there can be no revolutionary movement'. Ready to engage in the 'art of the impossible' (Žižek 1999:199) that politics actually is, we aim to intervene in the academia in such a way so as to put forward a different possibility, together in solidarity, without any guarantees.

Key words: Women's/Gender studies, Institucionalization, Academy, Activism, Croatia, Bosnia and Hercegovina, Slovenia